

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Van Paterstuin tot Koningsbosch...

Rijksbeschermd Kloostertuinen

- een verkenning -

Van Paterstuin tot Koningsbosch...

Rijksbeschermde Kloostertuinen

- een verkenning -

Colofon

© 2021, SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen BV

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij op papier of digitaal, zonder voorafgaande toestemming van de opdrachtgever, in overleg met SB4. In geval van publicatie, geheel of gedeeltelijk, van dit als intern rapport bedoelde document, kan het noodzakelijk zijn om auteursrechten, copyright, publicatierechten en/of andere rechten te regelen met SB4 of andere partijen.

De afbeeldingen in dit rapport zijn gemaakt door de auteurs en de kaarten zijn noordwaarts georiënteerd, tenzij anders aangegeven.

Cultuurhistorisch en tuinhistorisch onderzoek:

SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen
ir. C.H.P.M. (Kees) van Dam, ir. E.M.J. (Eric) Blok bnt
Costerweg 1-K
6702 AA Wageningen
www.s bq.nl

Projectnummer: 10480

Opdrachtgever: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Contactpersoon: mevr. drs. N.H. (Natascha) Lensvelt

Versie: definitief, 22 juni 2021

Voorwoord	6
Inleiding	7
1. Kloostertuinen in Nederland	9
1.1. Opzet en uitvoering van het project	9
1.2. Het fenomeen kloostertuin	17
2. Bevindingen en Conclusies	33
Bronnen	43

Door de priorin van Sint-Catharinadal in Oosterhout

Zo oud als de kloosters, is de leeftijd der kloostertuinen!

De kloosters vonden bij voorkeur hun bestaan op nog te ontginnen grond, buiten de drukte van het dorp of de stad. In de stilte van de natuur werden veelal met eigen hand, hart en krachten gebouwen opgericht. En in het ontwerp en de architectuur kwam de spiritualiteit van de nieuwe bewoners reeds tot leven.

Als vanzelfsprekend werd ruimte vrijgemaakt voor akkers, voor een kapelletje, een kruidentuin, een kerkhof, prieel of een ronding voor de Kruisweg. De scheppingsadem van de Geest, zwevend over ieder nieuw begin van religieus leven in alle verscheidenheid van charisma, even veelkleurig als bloemen, boom en struik. Innerlijke beleving en uiterlijke weerspiegeling zo innig verweven.

De seizoenen van de natuur zijn de seizoenen van een mensenleven. Ook van de mens die kiest te leven in navolging van Christus en in trouw aan het Evangelie. Het is de mens die bidt en dient, die zorgt en omziet naar anderen; die de gaven van eigen leven verbindt aan de zelfgave naar anderen toe.

Het is die mens die gevoel heeft voor- en gevoelig is voor Gods schepping, die zo onwillekeurig aangesteld wordt als beheerder; geroepen is om respectvol, zuinig en verantwoord die schepping te behoeden en te bewaren voor de generaties die zullen volgen.

Het is deze mens die besef heeft van Gods grootheid én eigen kleinheid bij het gaan door de tijd.

Binnen de muren van de kloostergebouwen was er het ritme en de regelmaat van het Ora et Labora: van de steeds weerkerende momenten van koorgebed of brevier, van rozenhoedje en dienst aan heel concrete medemensen in onderwijs, armenzorg, maatschappelijke dienstverlening of het gastenwerk, de ambachtelijke kunstvaardigheden en de agrarische werkzaamheden.

Buiten de muren resoneerde het leven in alle intensiteit en werd de tuin een even waardevolle plek van Godsontmoeting of van inkeer en inspiratie. De kloostertuin werd zo het verlengde van de kerk of kapel, het kapittel of de gemeenschappelijke huiskamer.

De kloostertuin als oase van rust en schoonheid, een stille koepel onder Gods hemel waar ook aan de religieuze mens kracht en troost geboden werd door een ontlukende bloem, het fluisterend vogellied en de warmte van een zonnestraal.

Biddend werd rondgegaan om zegen te vragen over de vruchten van de aarde. De Litanie van alle Heiligen werd gezongen bij de inzegening van een nieuwe akker of wijngaard. Serene gezangen vulden de lucht bij de laatste gang naar het kerkhof.

Het leven van binnen, werd evenzeer buiten in alle volheid beleefd.

Gaat hierin het geheim schuil waarom kloostertuinen zoveel belangstelling genieten van bezoekers of vrijwilligers die alle zorg besteden om in Labore et Constantia – “door arbeid en standvastigheid” het mooie van gisteren te bewaren voor morgen?

Kloostertuinen verdienen als oorden van gastvrijheid, groeikracht en reflectie meer dan ooit aandacht, eerbied en een beschermende status want zij blijven de stille getuigen van een levend ideaal.

“Er is geen kruid hier op aarde
of het heeft een ster in de hemel boven,
en de ster beroert hem met haar stralen
en zegt tot hem: **groe!**”

Thomas Vaughan

Zr. Maria Magdalena van Bussel
Priorin van Sint-Catharinadal
September 2021

Kloosters zijn in Nederland zeer talrijk geweest en hebben in het verleden een nadrukkelijk stempel op de maatschappij gedrukt. Denk bijvoorbeeld aan de ziekenzorg of het onderwijs dat op veel plaatsen vanuit kloosters was georganiseerd.

De tuinen bij die kloosters waren ooit een vanzelfsprekend onderdeel van het kloostercomplex, waarin voedsel werd verbouwd, gebeden of gewandeld voor de ontspanning. De rol van de tuin bij het klooster is in de loop der tijd reeds gewijzigd: het zelf verbouwen van voedsel of een veld voor sport en spel is niet meer gebruikelijk. Met het verlaten en herbestemmen van kloosters gaat de wijziging van de tuin voort en komt zij dikwijls onder druk te staan. Vragen omtrent herbestemming zijn voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) aanleiding om het verschijnsel kloostertuinen en de notatie in het monumentenregister nader te onderzoeken en te beschouwen.

In voorliggend onderzoek is een niet-willekeurige selectie van 25 kloostertuinen nader bekeken. Al deze kloostertuinen zijn aangewezen als rijksmonument en van deze selectie liggen er 21 in de provincies Noord-Brabant of Limburg.

Daarbij speelden diverse onderzoeksvragen. Wat is het algemene ontwikkelingsbeeld van de tuin, hoe is de situatie thans en zijn er voor de toekomst ontwikkelingen voorzien? Hoe wordt in de instandhouding voorzien en hoe pakt het beheer uit (bijvoorbeeld wat betreft specifieke onderdelen)? Is de monumentenomschrijving volledig of zijn er meer relevante onderdelen in de tuin? Dit laatste bleek bij 21 tuinen in meer of mindere mate niet het geval!

De RCE heeft SB4 Specialisten in Groen Erfgoed uit Wageningen gevraagd voorliggend onderzoek uit te voeren. Het is gebaseerd op een literatuur-, bronnen- en kaartenstudie, terreinbezoeken en archiefonderzoek. Hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van de aangeleverde stukken en verstrekte informatie door opdrachtgever en door diverse betrokkenen. De tuinen zijn waar mogelijk allen bezocht, waarbij dank uitgaat naar elke vriendelijke ontvangst.

SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen
Wageningen, 2021.

Locaties van de onderzochte kloostertuinen. (Bron: Pdok/Kadaster; bewerkt door SB4.)

001 Klooster Sion te Diepenveen	009 St. Willibrordusklooster te Deurne	017 Paterstuijn te Roosendaal
002 Onze Lieve Vrouwe ter Eem te Amersfoort	010 Clarissenklooster Rapelenburg te Eindhoven	018 Heilig Geest Klooster te Steyl
003 Doornburgh en klooster Emmaus te Maarssen	011 Huize Steenwijk te Vught	019 Heilig Hartklooster te Steyl
004 Het Albertinum te Nijmegen	012 Moederhuis Franciscanessen te Dongen	020 Missiehuis St. Michaël te Steyl
005 Kasteelklooster Bronckhorst te Velp	013 Sint Paulusabdij te Oosterhout	021 Karmelittessenklooster te Roermond
006 Carmelietenklooster te Boxmeer	014 Kapucijnenklooster te Breda	022 Kapel in 't Zand te Roermond
007 Redemptoristinnenklooster te Sambeek	015 Het Withof te Etten-Leur	023 Karmelietessenklooster te Echt
008 Kasteel Gemert te Gemert	016 Klooster Mariadal te Roosendaal	024 Zusterklooster te Koningsbosch
		025 Klooster Rolduc te Kerkrade

1.1. Opzet en uitvoering van het project

Opdrachtkader

De kloostertuin vormt een bijzondere categorie binnen het groene erfgoed. Het gaat veelal om grotere terreinen die vanuit een ruimtelijke en functionele samenhang zijn ontstaan en geleidelijk in de tijd zijn ontwikkeld of gegroeid. Ooit vormden kloosters in grote getale beeldbepalende complexen in vele dorpen en steden; soms als gesloten enclave, soms als centrum van sociale zorg en onderwijs. Als gevolg van maatschappelijke veranderingen neemt het aantal 'functionele' kloosters als religieus centrum in hoog tempo af.¹ Vele kloosters zijn reeds herbestemd of bevinden zich in een transformatieproces. Ook het omliggende terrein of de bijbehorende tuinen ondervinden hiervan de gevolgen, al was het maar omdat de functie en daarmee het beheer wijzigt. Of omdat veel kloosters zich noodgedwongen moeten aanpassen aan een kleinere, soms oudere bewonersgroep, is dit een tijd waarin veranderingen in inrichting en beheer te verwachten zijn.²

De snel voltrekkende transitie is aanleiding voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) om gericht onderzoek te doen naar kloostertuinen. Het doel van het onderzoek is meerledig:

- om inzicht te krijgen in de gaafheid en staat van de afzonderlijke tuinen. Deze informatie kan de RCE helpen bij het adviseren bij veranderprocessen. Dit geeft tevens een indicatie van een eventuele onderhoud- of restauratiebehoefte;
- om inzicht te krijgen in de typen en samenstellende onderdelen van een kloostertuin, oftewel: 'waarin onderscheidt de kloostertuin zich van ander groen erfgoed?';
- om een beeld te krijgen van de actualiteit van monumentenbeschrijvingen, die veelal 10 tot 50 jaar geleden zijn opgesteld;
- voor de bewoners en eigenaren van de kloosters kan het onderzoek helderheid

verschaffen over de waarden van de tuin. Dat kan een hulpmiddel zijn bij planvorming voor beheer of veranderingen.

De resultaten hebben tot doel bij te dragen aan de advisering bij herbestemming, mogelijke verbetering van het monumentenregister en een beleidsmatig vervolg via de Agenda Gebouwd Erfgoed. Bovendien hebben zij tot doel de kloostertuin een vanzelfsprekend aandachtsgebied en inspiratiebron te laten zijn bij herbestemming.

Het onderzoek is opgezet als categorische inventarisatie van een select aantal kloostertuinen, die elk zijn bekeken op niveau van een verkenning (quickscan).

Selectie

Door de RCE is een groslijst opgesteld van 25 rijksbeschermd kloostertuinen, op basis van vermelding in het monumentenregister als combinatie 'tuin' en 'klooster' in beschrijving, (sub)categorie of functie. Deze lijst is als uitgangspunt genomen voor de terreinbezoeken. De selectie betrof een goede illustratie van kloostertuinen in Nederland: wat betreft grote en kleine tuinen, kloosters van verschillende ordes en congregaties, in religieus eigendom of niet meer, en in verschillende stadia van ontwikkeling of herbestemming.

Uitvoering

Het onderzoek is uitgevoerd door Kees van Dam (landschapsarchitect en historisch onderzoeker) en Eric Blok (landschapsarchitect en tuin-historicus), beiden werkzaam bij bureau SB4 Specialist in Groen Erfgoed. De terreinbezoeken hebben plaatsgevonden in oktober en november 2020 en in maart 2021.

Veldinventarisatie

Tijdens de terreinbezoeken is op een aantal aspecten specifiek gelet:

- opzet van het terrein, positie van de tuin ten opzichte van het kloostergebouw
- onderscheid in deelgebieden met een eigen karakter en/of (oorspronkelijke) functie
- karakter (en ouderdom) van paden, beplanting, water, hoogteverschillen, beelden, etc.
- indruk van de staat van onderhoud, in het algemeen of voor specifieke deelgebieden
- als rijksmonument aangewezen onderdelen
- eventuele toekomstplannen voor het kloostercomplex.

¹ Zie: RCE, *Een toekomst voor kloosters, Handreiking voor het herbestemmen van kloostercomplexen*, 2013.

² Zie: F. Strolenberg, 2018, <https://www.toekomstreligieuserfgoed.nl/nieuws/religieus-erfgoed-limburg-beeld>: Volgens de Konferentie Nederlandse Religieuzen is te verwachten dat de paters en zusters zich binnen nu en 10 jaar uit meer dan 80% van alle kloosters zullen terugtrekken.

Begraafplaatsen bij Sion, OLV ter Eem, Doornburgh, Albertinum, Velp, Boxmeer, Sambeek, Gemert, Vught, Dongen, Sint Paulusabdij, Breda, Etten-Leur (2x), Mariadal te Roosendaal, Steyl (2x), Kapel in 't Zand en Rolduc.

Soms zijn tijdens een bezoek één of meer betrokkenen gesproken, bijvoorbeeld tijdens een rondleiding door de tuin, hetgeen gunstig was voor een goed beeld van het huidige gebruik en beheer. Veelal waren dit een eigenaar, beheerder, of de zuster of tuinman die zich specifiek om de tuin bekommerde.

Inventarisatieverslagen

Onderliggend aan dit rapport zijn de inventarisatieverslagen van bezochte kloostertuinen. Deze bestaan achtereenvolgens uit:

- *Uittreksel van het monumentenregister*: beschrijving van de als rijksmonument aangewezen onderdelen.³ Daarbij zijn enkele passages weggelaten die niet aan de groenaanleg zijn gerelateerd (zie voor de volledige omschrijvingen: <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/>);
- *Historische achtergrond*: een samenvatting van de historische ontwikkeling van het kloostercomplex, inclusief enkele karakteristieke

historische topografische kaarten of afbeeldingen en inclusief informatiebronnen;

- *Inventarisatiegegevens*: beschrijving van de observaties ter plekke, met name gericht op de ruimtelijke opbouw van het complex en aanwezige groen-onderdelen. Dit wordt afgesloten met de vraag of de monumentenomschrijving correspondeert met de aange troffen situatie, of dat wellicht zaken onder tussen zijn verdwenen of juist onbenoemd zijn gebleken. De historisch-ruimtelijk meest relevante onderdelen zijn in een kaart en tabel met nummering aangeduid. Deze kaarten zijn overgenomen van de RCE-huisatlas: https://rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=RCE_Huisatlas#. Enkele foto's, gemaakt tijdens het bezoek in 2020, illustreren de situatie.

Waar mogelijk zijn de inventarisatieverslagen voorgelegd aan betrokkenen, waarbij reacties hebben geleid tot enkele tekstuele correcties.

³ De overgenomen monumentenbeschrijvingen zijn gedownload op 4 september 2020.

Grotten en Lourdesgrotten in Steyl (3x), Velp, Sambeek, Dongen, Breda, Etten-Leur en Mariadal te Roosendaal.

Kruiswegstatie (boven) en Calvarieberg (onder) als onderdeel van het Kruisweg-park van Kapel in 't Zand.

De beukenberceau op Sion.

Heilig Hartbeeld bij Huize Steen-wijk te Vught.

Toelichting bij gebruikte begrippen

- **berceau:** loofgang. Pad waarlangs geschoren bomen of geleide klimplanten een aan zij- en bovenkant gesloten geheel vormen, veelal met hulpconstructie. Vergelijkbaar met de kruisgang rond een pandhof biedt een berceau een besloten wandel- en verblijfsruimte. Het element is minder specifiek voor kloosters en is een tuinelement dat ook in classicistische siertuinen op buitenplaatsen voorkomt.
- **begraafplaats:** terrein waar de overledenen worden begraven. Kloosters hadden vrijwel altijd een eigen begraafplaats, aangezien belang werd gehecht aan de (eeuwigdurende) verbondenheid met de medekloosterling. Aanvankelijk vonden overleden kloosterlingen een rustplaats in de kloosterkerk, in het pandhof of op een binnen het complex gelegen kerkhof. In de 19e eeuw werd veelal een afzonderlijk terrein op afstand van het kloostergebouw of aan de rand van het complex ingericht. Kloosterbegraafplaatsen kenmerken zich door een sobere, geometrische inrichting, afscheiding door hagen, een centraal gepositioneerd kruisbeeld en eenvormigheid van de graftekens (als uiting van gelijkheid). Soms is (tevens) sprake van een grafkapel.
- **brevierroute:** vaste looproute waarbij men wandelend (voor)leest. Een brevier is het boek met gebeden die een geestelijke van de Katholieke Kerk dagelijks moet bidden.
- **Calvarieberg:** verbeelding van Golgotha, de berg buiten Jeruzalem waar de kruisiging van Christus zou hebben plaatsgevonden volgens de Evangeliën. In religieuze tuinen komen calvariebergen veelal voor als kunstmatige berg met een kruis, soms met daaronder een grot of crypte. Dikwijls hebben deze een plek op begraafplaatsen.
- **devotionalia, devotie-objecten:** religieuze (gebruiks)voorwerpen, uiting van volksdevotie. Veelal zijn het massaal geproduceerde (kleine) voorwerpen; geen religieuze kunst of unica. Voorbeelden zijn Kruisbeelden, Heilig Hartbeelden en Mariabeelden, maar ook bidprentjes, kerststallen, wijwaterbakjes en rozenkransen.
- **Heilig Hartbeeld:** beeld van Jezus die zijn hart toont. Het is een beeld dat in veel kloostertuinen een plek heeft en is een uiting van één van de vele devoties die in de 19e eeuw opkwamen. De Heilig Hartdevotie heeft haar wortels onder meer in de middeleeuwse

mystiek en werd in 1856 als hoogfeest ingesteld. Het hart werd beschouwd als het centrum, het wezen van de persoon en stond symbool voor barmhartigheid en liefde (in het geval van het heilige hart: voor de liefde van God). In Duitsland werd het Heilig Hart ingezet als katholieke uiting tijdens de Kulturkampf, in Nederland stond het voor het zich emanciperende katholicisme.

- **kloosterhof:** binnenplaats of -tuin in een pandhof, of in het algemeen een tuin bij een klooster.
- **klooster- of tuinmuur:** hoge muur, voor de (visuele) afsluiting van het complex en beschutting van de tuin, veelal uitgevoerd in baksteen.
- **Kruisweg:** verbeelding van de belangrijkste gebeurtenissen tijdens de lijdensweg van Christus volgens de Evangeliën, traditioneel in de vorm van 14 staties (haltes).⁴ De kruisweg is een godsdienstoefening waarbij de gelovigen (al dan niet hardop) biddend (en zingend) langs veertien afbeeldingen van de lijdensweg van Jezus trekken. Dit kan individueel of in de vorm van een gezamenlijke viering. De kruiswegdevotie heeft zich ontwikkeld uit de traditie van bedevaarten naar Jeruzalem (op grotere schaal vanaf 312 n. Chr.) waar men de plaatsen, die in het leven van Jezus een belangrijke rol zouden hebben gespeeld, opzocht – met name de plaatsen van zijn lijden. Later werd ook buiten Jeruzalem aan de hand van een wisselend aantal ‘staties’ bij het lijden van Jezus stilgestaan door middel van religieuze oefeningen. De kruisweg ontwikkelde zich tot een emotionele vorm van volksdevotie die tot aan de tweede helft van de twintigste eeuw zeer populair was en thans nog onderdeel uitmaakt van de vieringen op Goede Vrijdag. Kruiswegstaties zijn in elke katholieke kerk te vinden en komen ook in kloostertuinen, devotieparken en langs wegen in katholieke streken veelvuldig voor.
- **Lourdesgrot:** In 1858 zag het veertienjarige meisje Bernadette Soubirous in het Zuidfranse plaatsje Lourdes in totaal achttien keer een verschijning van de Heilige Maria in een rotsspleet.⁵ Maria gaf opdracht om boven

⁴ Zie: Loos, J.C. v.d., ‘De H. Kruisweg’, in: *De Katholiek*, jaargang 120 (1901), p. 27-38; zie dbnl.org.

⁵ Zie: SB4, *Cultuurhistorische waardering Tuinen Heilig Hartklooster en Heilige Geestklooster te Steyl*, Wageningen, 2006; W. Meulenkamp, P. de Nijs, *Buiten de kerk; Processieparken, Lourdesgrotten en Calvariebergen in Nederland en België*, Uitgeverij Aspekt, 1998.

Binnentuinen van Sion, OLV ter Eem (2x), Emmaus op Doornburgh, Albertinum, Boxmeer, Sambeek, Clarissenklooster te Eindhoven, Dongen, Sint Paulusabdij, Breda, Etten-Leur, Mariadal en Paterstuijn te Roosendaal en Rolduc (2x).

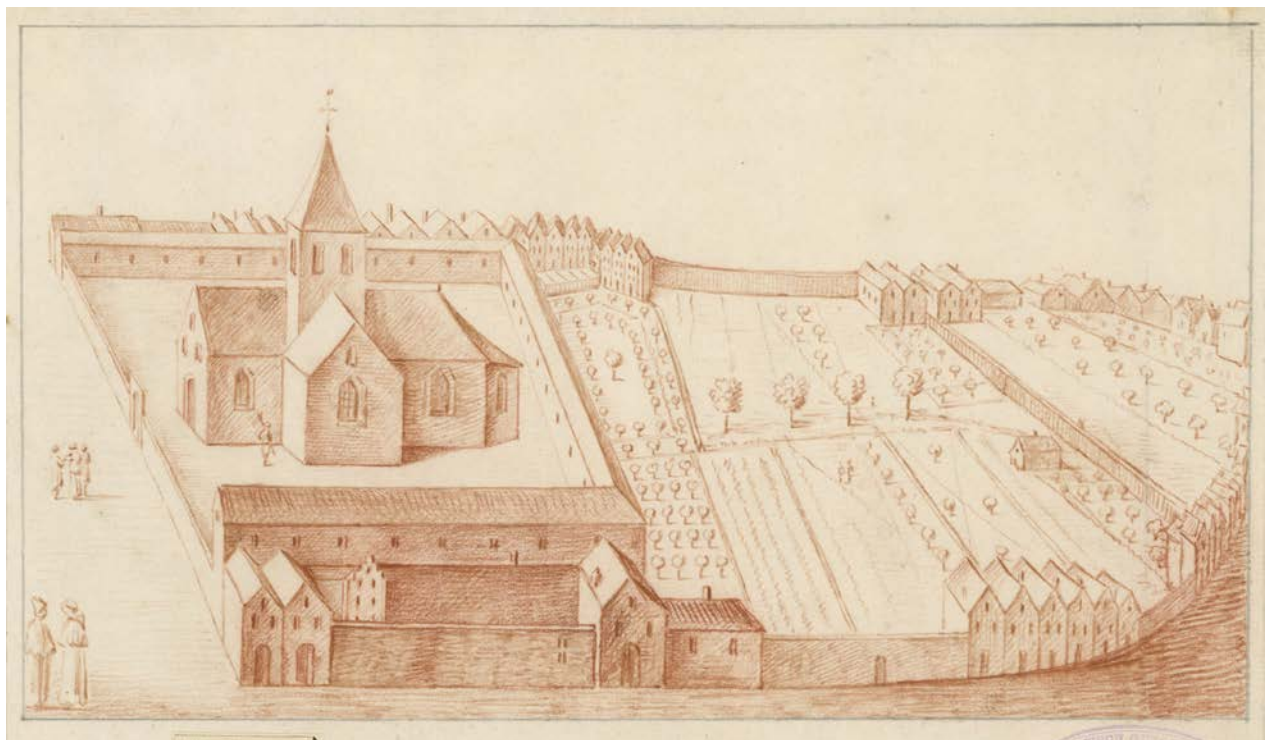
- op de rots een kerk te bouwen en deze in processie te bezoeken. Zij riep op tot bekering, gebed en naastenliefde. Uit de rots ontsprong gedurende één van de verschijningen een bron. De kerk werd inderdaad gebouwd en Lourdes groeide uit tot een populair Maria-bedeplaats. In heel Europa ontstonden nabootsing van de grot in Lourdes, inclusief beelden van de Maagd Maria, zoals deze zich had vertoond aan Bernadette Soubirous. Gebruikelijk staat Maria hoog in een nis. Sommige waren exacte kopieën op schaal, anderen min of meer vrije interpretaties. Uiteindelijk beschikten ook zeer veel Nederlandse parochies en kloosters over een (kunstmatige) Lourdesgrot, opgebouwd uit cement, lavasteen, veldkeien, baksteen of baksteenslakken, waarbij de verwerking van een echte steen uit Lourdes in de grot leidde tot een ideële meerwaarde. De Lourdesgrot was een plaats voor gebed en meditatie, en als zodanig een belangrijke aanleiding of bestemming voor een wandeling door de tuin.
- nutstuin: moestuin, groenten- en/of kruidentuin, voor het kweken van gewassen en fruit, eventueel gedeeltelijk met fruitbomen, met bijenstal of met kweekbakken of kassen.
 - oratoria: plaatsen van gebed, gebedsruimte. In de tuin zijn dit verbijzonderde plekken, door aanwezigheid van een religieus beeld of religieuze voorstelling, soms vanuit een gedramatiseerde positie (bijvoorbeeld hoog gepositioneerd zodat de beschouwer moet opkijken) zodat de beleving bijdraagt aan de contemplatieve werking.
 - pandhof: binnenplaats of -tuin omgeven door een kloostergang. Het pandhof vormt meestal het 'hart' van het klooster. In een (traditioneel, middeleeuws) klooster is het pandhof meestal vierkant (als verwijzing naar het grondpatroon van het Hemelse Jeruzalem), waarbij de omliggende klooster- of kruisgang toegang geeft aan de omliggende ruimtes. De kloostergang kan richting de binnentuin open of (door middel van muren of vensters) gesloten zijn. De indeling van de tuin is veelal concentrisch en geometrisch, met in het midden een waterelement (bron, waterput, fontein, vijver, kruis of beeld, of boom (wintergroen, bijv. levensboom)). Soms werd binnen het pandhof begraven.

Werkgroep Kloostertuinen

In vergelijking met buitenplaatsen of stadsparken zijn kloostertuinen in het verleden amper structureel onderzocht. In het recente verleden zijn hier wel aanzetten toe gegeven door de in 2003 opgerichte Stichting Kloostertuinen, een initiatief van tuin- en landschapsarchitect ir. Naud Wijnhoven. In de periode 2005-2007 heeft een inventarisatieproject gelopen van de Konferentie van Nederlandse Religieuzen naar religieus functionerende kloostertuinen, waarbij onder meer drs. Tini Brugge, drs. Jan van 't Hof, drs. Carla Oldenburger, Juliët Oldenburger, dr. Ineke Pey en drs. Wim Meulenkamp betrokken waren. Enkele tientallen kloostertuinen werden bezocht en geïnventariseerd.

Schets van de St. Servaasabdij te Utrecht, tekening door N. van der Monde uit 1840, naar G. Braun, ca. 1570. De tekening geeft duidelijk verschillende onderdelen weer: een pandhof (naast de kapel), begraafplaats (drie kruizen onder de kapel), erf of voorplein met twee bomen, en een grote boomgaard. (Bron: HUA, X99333 - 37742).

Tekening van het minderbroederklooster te Middelburg, dat ca. 1576 werd afgebroken. (Bron: ZA, NL-MdbZA_295_655).

1.2. Het fenomeen kloostertuin

De kloostertuin

Een klooster is een woongemeenschap, waar mannen of vrouwen zich wijden aan een religieus leven. Dit kloosterleven bestond hoofdzakelijk uit werken of studie, bidden of bezinnen, en vond plaats volgens bepaalde voorschriften en afspraken. Alle activiteiten speelden zich af in of vanuit het kloostercomplex. Tot dit complex behoorde in ieder geval een woongebouw en een gebedsruimte (kerk of kapel), veelal aangevuld met bijgebouwen (bijvoorbeeld een 'boerderij' voor de agrarische activiteiten, schuren voor opslag, gastenverblijf voor bezoekers). Ook een tuin vormde een onlosmakelijk onderdeel van het klooster, ruimtelijk (als directe omgeving) en functioneel (voor gebruik noodzakelijk) ermee verbonden.

De kloostertuin is vrijwel altijd omsloten, afgeschermd van de buitenwereld. Kloostertuinen waren in feite privétuinen en niet openbaar toegankelijk. Een afscherming door grachten, hagen of muren zal aanvankelijk mede een defensief doel hebben gekend, als bescherming van de goederen en gewassen tegen roof en vraat. Daarmee sluit dit ook aan bij het archetype van de tuin: een omheind perceel.⁶ Bij kloosters, en met name de gesloten contemplatieve kloosters, biedt de ommuring een afsluiting van de buitenwereld, om ongestoord te kunnen werken of bidden, ook in de tuin.

De tuin kende in eerste instantie een functionele oorsprong, doordat de aanwezigheid van een moestuin de zelfstandigheid garandeerde. In geval van een gesloten kloosterorde is de productietuin essentieel voor de autarkie of zelfredzaamheid. Hiertoe behoorden boomgaarden en moestuinen met groenten, bessen en kruiden. Langs de muren werden vaak fruitbomen of druiven geleid. Medicinale kruidentuinen waren van belang voor zorgverlenende kloosters. Later kwamen vaak ook kassen in de moestuin.

De tuin kende tevens een contemplatieve betekenis als verbeelding van het goddelijke paradijs. De tuin verwees niet alleen naar het Hof van Eden waaruit de mens was verstoten, maar ook naar de natuur op aarde als zijnde Gods schepping. Onderdeel hiervan was veelal een centraal element: een boom of bron (waterkom of fontein). Hierin raken twee aspecten van de tuin elkaar: als plek voor bezinning, waar kan worden gebeden en gemeedteerd, en als plek voor ontspanning, waar kan worden gewandeld, kan worden genoten van de natuur en een gesprek kan worden aangegaan. In deze tuindelen zijn veelal devotiebeelden van Maria en andere heiligen, een kapel, een Lourdesgrot, een reeks kruiswegstaties of een calvarieberg aanwezig. Sommige kloosters beschikken over een brevierlaantje of een aparte breviertuin: een tuin met vaak monumentale, oude bomen en heesters en meestal kronkelende paden, waar de kloosterling rustig en beschermd al lopend met zijn gebedenboek in de hand zijn vaste dagelijkse gebeden kan bidden ('brevieren').⁷

Ook begraafplaatsen vormen een vast onderdeel van een kloostertuin, ook vanuit de verbondenheid met het klooster en het bidden door de kloosterlingen voor de overleden medebewoners.⁸ Begraafplaatsen liggen veelal afgezonderd, aan de rand van het terrein of als omsloten deeltuin, en worden met prioriteit en veel aandacht onderhouden.

Ontwikkeling van kloostertuinen in het algemeen

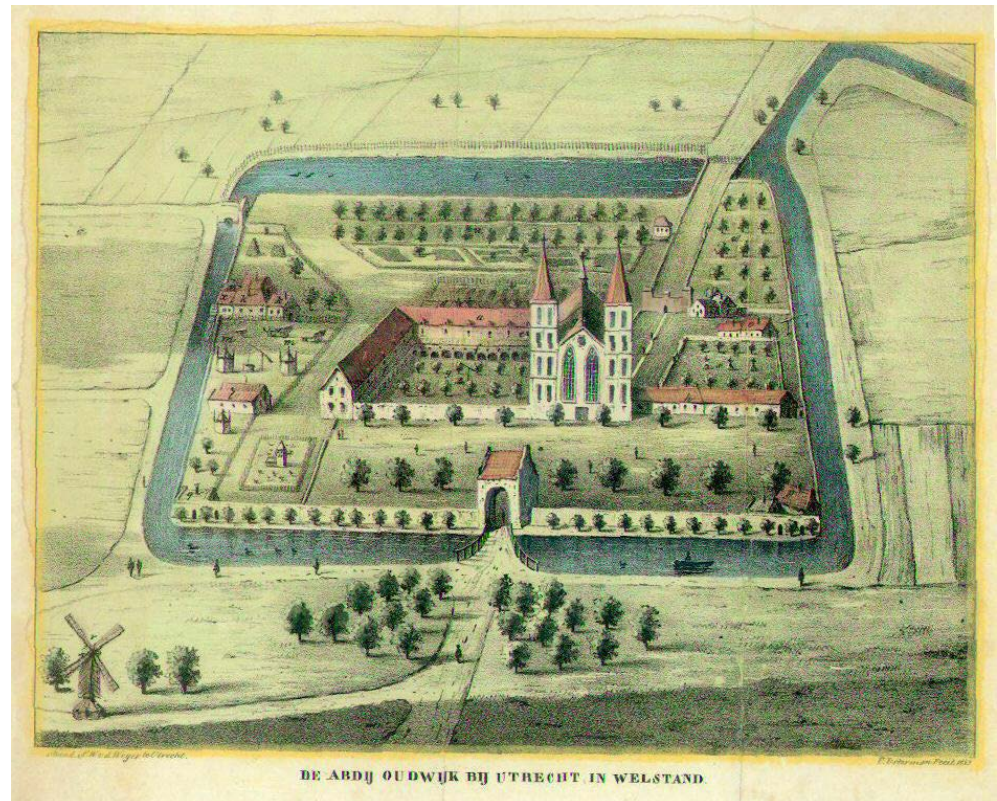
Kloosters vormen een historisch fenomeen, dat in Nederland teruggaat tot de vroege middeleeuwen. De abdij van Egmond is de oudst bekende in Nederland en werd gesticht in de late tiende eeuw. Het klooster in Sint-Agatha is het oudst nog bestaande klooster, gesticht in 1371. Locaties en verschijningsvormen wijzigden in de loop der tijd. Na de Franse Tijd waren er nog maar zo'n 15 klooster in Nederland.⁹

⁶ Zie: Aben, Rob, Saskia de Wit, *De omsloten tuin, Geschiedenis en ontwikkeling van de hortus conclusus en de herintroductie ervan in het hedendaagse stadslandschap*, Uitgeverij 010, 1998, p. 22-23, 31-35, 48-50; Oldenburger-Ebbers, C.S., 'Kloostertuin' van het Centraal Museum in Utrecht: waardstelling en aanbevelingen, Oldenburgers Historische Tuinen, 2007.

⁷ RCE, 2013, p. 21.

⁸ Zie: Cappers, W., Kloosterkerkhoven, kraamkamers der onsterfelijkheid, in: *Terebinth*, 2015, nr. 3, p. 4-6.

⁹ Zie: RCE, 2013; Roos, M., *Het Nederlands kloosterwezen (1795-1960), Een veelzijdige verstandhouding met de moderniteit*, Masterscriptie Universiteit Utrecht, 2015.

Litho van de abdij Oudwijk te Utrecht, door P.W. van de Weijer, naar een kaart door G. Braun uit ca. 1570. Naast de kapel is een pandhof zichtbaar, daarbuiten links een agrarisch erf, rechts een begraafplaats en boven boomgaarden en tuinen. (Bron: HUA, 37735).

Schilderij van de abdij te Egmond, door Claes Dircksz. van der Heck, 1638. Op de voorgrond een tuin en put binnen de ommuring. Binnen de kloostermuur valt tevens het bos aan de rechter zijde, mogelijk een recreatief wandelbos. (Bron: SMA).

Kloostergemeenschappen gaan terug op de leefregels van Augustinus (vijfde eeuw) of Benedictus (ca. 529). Deze laatste richtte zich op geestelijke en lichamelijke arbeid binnen een vaste dagindeling van acht uur bidden, acht uur werken en acht uur rusten. Onderdeel van de regels waren de geloftes van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid aan de abt. Geleidelijk verspreiden kloosterordes zich over Europa en zijn onder meer van invloed op wetenschap, bestuur en landontginning. Kloostertuinen verschilden in ruimtelijke zin weinig van andere omsloten stadstuinen of landgoederen, maar kennen over het algemeen een flinke omvang met de diverse noodzakelijke onderdelen zoals groenten-, kruiden- en bloementuinen, bouwlanden, weides en bessenstruiken, fruit- en notenbomen. Ook de voor meststoffen noodzakelijke dieren zullen in oorsprong deel hebben uitgemaakt van de agrarische bedrijfsvoering. Daarnaast waren visvijvers in gebruik voor het kweken of bewaren van vis, werden soms bijen gehouden en kunnen verschillende vormen van gevogelte (kippen, duiven) worden aange troffen. Op met name grotere kloosters (abdijen) speelde wijn- en bierproductie een rol.

Vanuit de mathematische traditie in de architectuur, beschreven door Vitruvius (ca. 85-20 BC) en gevormd vanuit onder meer het gedachtegoed van Augustinus (354-430), staan getallen symbool voor perfectie in de tuin, bijvoorbeeld: de cirkel als de ene (God); de tweedeling in man-vrouw, dag-nacht; de drie-eenheid in vader, zoon en heilige geest; en de vierdeling in seizoenen, windrichtingen, natuurelementen of evangelisten. Deze getallen komen terug in de archetypische kloostertuin, het vierkant-met-kruismotief. De bijbelse omschrijving van het Hof van Eden komt hierin tot uiting: "God, de Heer, legde in het oosten, in Eden, een tuin aan en daarin plaatste hij de mens die hij had gemaakt. Hij liet uit de aarde allerlei bomen opschieten die er aanlokkelijk uitzagen, met heerlijke vruchten. In het midden van de tuin stonden de levensboom en de boom van de kennis van goed en kwaad. Er ontspringt in Eden een rivier die de tuin bevoleet. Verderop vertakt ze zich in vier grote stromen".¹⁰ In één van de

vroegst overgeleverde bronnen van een kloostercomplex, de ontwerp-plattegrond van het klooster Sankt Gallen uit ca. 830, neemt de tuin met vierkant-met-kruismotief een centrale plaats in.¹¹

Middeleeuwse kloosters waren zeer talrijk aanwezig in Nederland, zowel in binnensteden, net buiten steden als in het buitengebied.¹² In Amsterdam werden omstreeks 1400, volgend op de Moderne Devotie die pleitte voor een sobere en persoonlijke geloofsbelijdenis, zo'n 15 nieuwe kloosters gesticht. Een fraaie weergave geeft een plattegrond van het minderbroederklooster, gesticht in 1462 en gelegen tussen de Oudezijds Achterburgwal en de Kloveniersburgwal. Op de plattegrond zijn tal van (deel)tuinen aangegeven, waaronder een 'kerch-hof', 'kruit-hof' (met waterput), 'kool-hof', 'wermes-tuyn' (met zonnewijzer), 'siecke-tuin' en 'boom-gaert', alsmede een vijver en verschillende dienstgebouwen ('duyf- en henné-huis', 'suker-huis', 'bier- en wynkelder', vleeshuis, 'vis-plaets').¹³ Als gevolg van de reformatie en de opstand, die zou leiden tot een verbod op openbare beoefening van het katholieke geloof in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, verdwenen in de 17e en 18e eeuw geleidelijk vrijwel alle kloostergemeenschappen.

Zo waren van de Middeleeuwse kloosters er aan het begin van de 19e eeuw slechts enkele tientallen kloosters over. Deze lagen hoofdzakelijk in gebieden die niet onder bestuur van de Staten Generaal vielen, zoals het land van Ravenstein, graafschap Megen en heerlijkheden Gemert en Boxmeer, alsmede welke onder protectie van het huis van Oranje vielen, zoals in Breda en Oosterhout.¹⁴

¹¹ <http://www.stgallplan.org/>

¹² Zie: <https://geoplaza.vu.nl/cms/research/kloosterkaart/>

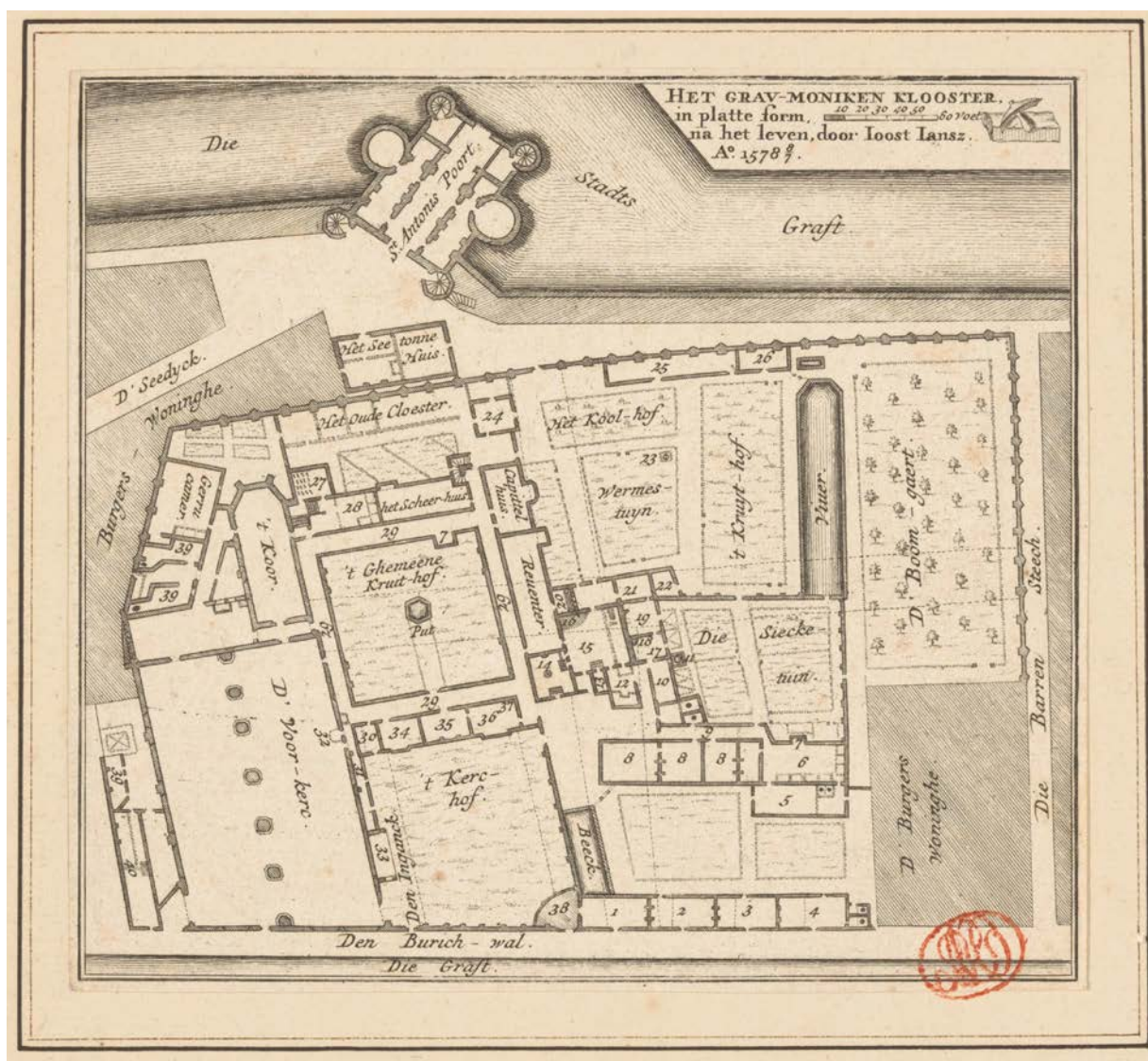
¹³ Oldenburger, C.S., 'Kloostertuinen in Amsterdam voor de Alteratie', in: *Tuingeschiedenis in Nederland III, Verdwenen tuinen*, Stichting Tuinhistorisch Genootschap Cascade, 2019, p. 120-133.

¹⁴ Van 't Hof, J., 'Ons kleine bisdom is toch al meer dan voldoende bezet door allerlei kloosterlingen.' Een schets van kloosters in Breda en Oosterhout van 1800 tot heden, in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 55, 2002, p. 48; <https://www.erfgoedkloosterleven.nl/kloosterleven/geschiedenis.html>.

¹⁰ Genesis 2: 8-10; bron: <https://www.opendebijbel.nl/>, De Nieuwe Bijbelvertaling, Nederlands Bijbelgenootschap, 2004.

Vogelvluchttekening van het "t minnebroers klooster 1545", door Jacobus Stellingwerff, ca. 1725-1727.
(Bron: Stadsarchief Amsterdam, 010097005370).

Plattegrond van het Miinderbroedersklooster te Amsterdam, situatie ca. 1578, door Joost Jansz. Bilhamer, 1729. (Bron: Rijksmuseum, RP-P-AO-24X-46).

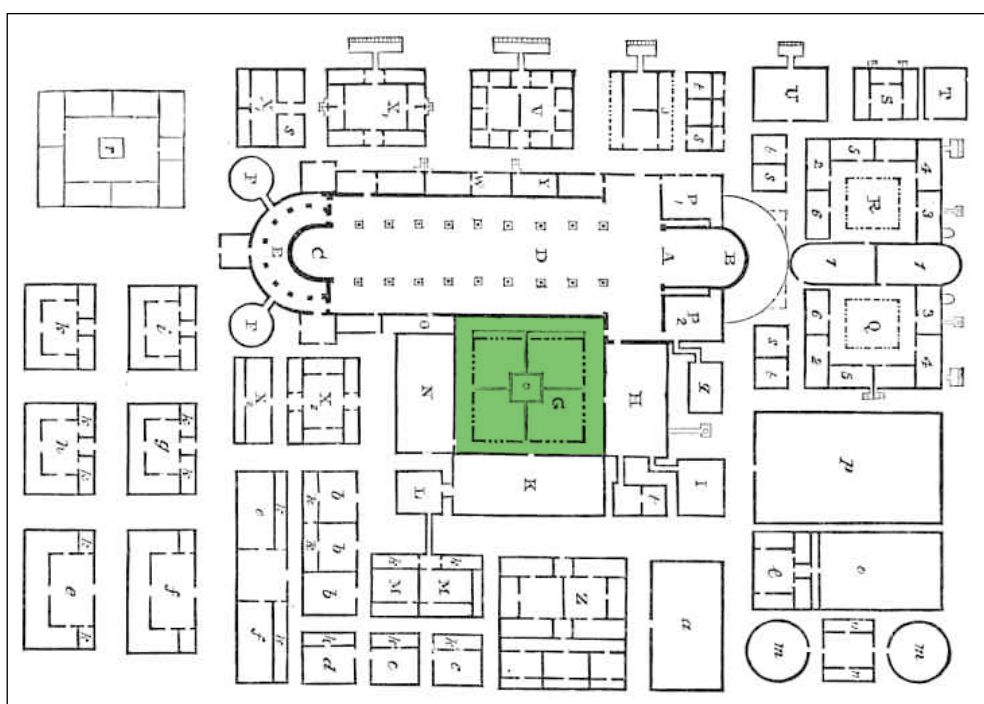
Na opheffing van het kloosterbesluit in 1840 door koning Willem II en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853, mogelijk geworden na de grondwetswijziging van 1848, werden geleidelijk weer kloosters gebouwd, in met name Limburg en Noord-Brabant.¹⁵ Er vond een groot aantal stichtingen plaats, die hetzij terugrijpen op het traditionele gesloten kloosterleven van werken en bidden, hetzij midden in de samenleving staan. Deze maatschappelijke aanwezigheid richtte zich met name op onderricht in religieuze achtergronden of op geloofsbelijdenis en aanbidding, met uitingen in de vorm van bijvoorbeeld kruisweg-routes en processieparken. Voor versiering van gebouwen en beelden worden pluktuinen voor bloemen onderdeel van de moestuin. Sterk beleefbare symbolen als de Lourdesverschijsning, Rozenkransgebed en Heilig Hart aanbidding werden onderdeel van devotie in de open lucht,

waartoe Lourdesgrotten, brevierreoutes en Heilig Hartbeelden een plek kregen in tuinen.¹⁶

Wat betreft tuinstijl wordt in het algemeen de heersende tuinarchitectuurstroming gevolgd. In de 19e eeuw is dit de landschapsstijl, die in de vorm van gebogen wandelpaden, kunstmatige hoogtes, vijvers of weides wordt toegepast. Grootschalige of uitbundige landschapsparken zijn niet aan de orde: het betreffen hoofdzakelijk kleinere tuinen of bossen. Er is niet zozeer sprake van tuinornamenten (bruggen, tuinpriëlen, folly's) maar wel van bewust gepositioneerde en geënceneerde religieuze objecten als een kapel, (Lourdes)grot of heiligenbeeld. Ook is deze aanleg vrijwel altijd in zichzelf gekeerd, zonder contact met de buitenwereld en ook zonder in te spelen op de architectuur van het hoofdgebouw (in de vorm van bijvoorbeeld zicht- of symmetrieassen). Karakteristiek is het gebruik vanaf het einde van de 19e eeuw van bloemborders, bloemperken en rotstuinen, niet zelden om een devotioneel object van een

¹⁵ Zie: <https://www.ru.nl/kdc/weten/geschiedenis-nederlands-katholicisme/>; Van 't Hof, 2002, p. 47; RCE, 2013, p. 19: 'Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kon het kloosterleven weer op gang komen. Cruciaal hiervoor is het koninklijk besluit dat Koning Willem II op 28 november 1840 ondertekende. Dit stond kloosters opnieuw toe nieuwelingen aan te nemen. Het handjevol kloosters dat vooral in de zuidelijke provincies had weten te overleven, werd nieuw leven ingeblazen. Daarna heeft zich een explosieve groei van het aantal kloosters voorgedaan'.

¹⁶ Meulenkamp en De Nijs, 1998: uitingen als Lourdesgrotten en kruiswegen zijn o.a. te relateren aan populariteit van bedevaarten en processies, die - ter compensatie van de onmogelijkheid ervan - in kloostertuin of voor algemeen publiek werden verbeeld.

Hertekende plattegrond van het klooster van St. Gallen, met centrale tuin (groen gemarkeerd). (Bron: internet).

Uiteenlopende vormen van tuinrichting: een Lourdesgrot bij het klooster Nazareth te Reek (ca. 1940), de pandhof van de abdij Koningshoeven (1989), een rotstuin met vijver in de cour van een klooster in Oss en een Lourdesgrot bij het klooster in Zeeland (N.B.) (1966). (Bron: BHIC, 1903-000688; BHIC, PNB001005523; BHIC, UDE2163; BHIC, 1698-000503).

Sierlijk ingerichte tuinen: bij trappistenklooster Koningshoeven te Berkel Enschede (ca. 1920), vormsnoei bij de abdij van Berne te Heeswijk-Dinther, de vijver van Sint Agatha (ca. 1920) en de tuin van de zusters franciscanessen te Tilburg (na 1930). (Bron: RAT, 10939, BHIC, CHD1621; BHIC, AGA0068; RAT, 10454).

kleurige context te voorzien. Ook is een voorliefde voor bijzondere bomen en planten, onder meer afkomstig uit bezochte missie-landen, in veel gevallen herkenbaar. Ook hier zijn uitbundige of sterk architectonische tuinstijlen, als de cottagestijl of architectonische tuinstijl, afwezig.

Als gevolg van de Kulturkampf in Duitsland, waar kanselier Otto van Bismarck tussen 1871 en 1879 een strijd voerde tegen de katholieke kerk, weken verschillende kloosterlingen uit naar Nederland, met name naar Limburg, en stichtten hier in een klooster. Omstreeks 1901 zouden ook ordes vanuit Frankrijk naar Nederland uitwijken.

Na de Tweede Wereldoorlog speelde de zelfvoorzienendheid in veel gevallen geen rol meer, gaat het recreatieve aspect van de tuin domineren en verdwijnen moestuinen uit beeld. Hierbij speelde een rol dat in 1958 paus Pius XII de regels voor gesloten orden en congregaties versoepelde en na het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) er grotere openheid kwam, tezamen met gerichtheid op eenvoud en ingetogenheid. Devotionele aspecten en begraafplaatsen blijven nog van belang, maar omvangrijke bouwwerken als Lourdesgrotten en Calvariebergen worden dan niet meer gerealiseerd. Geleidelijk gaan kloostertuinen zich minder onderscheiden van andere recreatieve tuinen bij (zorg)instellingen.¹⁷

Door een voortgaande 'ontkerkelijking' en terugloop in het aantal kloosterlingen nam het aantal kloosters in de tweede helft van de 20e eeuw gestaag af. Ordes en congregaties waren gedwongen kloosters te verlaten en te verkopen. Bij verkoop zijn devotionele onderdelen vaak 'meegenomen' naar een ander klooster en zijn begraafplaatsen geruimd of in eigendom afgesplitst van de rest van het terrein (uitgesloten van de verkoop). Soms is een nieuwe bestemming gauw gevonden - van een woon-gemeenschap of zorgcomplex tot hotel met congresfunctie, en soms is er sprake van een langdurig en onregelmatig ontwikkeltraject.

Kloosterordes

Een klooster betreft een plaats waar een gemeenschap permanent samenleeft. Deze gemeenschap wordt gevormd door een kloosterorde: een orde van religieuzen (mannen of vrouwen), die zich hebben verenigd en verbonden omtrent een gemeenschappelijke geloofsopvatting en kloosterregel.¹⁸ Daarbij kan nog onderscheid worden gemaakt tussen een orde en een congregatie. De kloosterlingen in een orde hebben een plechtige kloostergelofte afgelegd, behouden na intrede geen persoonlijke bezittingen en staan onder het directe gezag van de paus. Religieuzen in een congregatie leggen een eenvoudige gelofte af. Congregaties zijn in regel na 1550 gesticht.

De vroege ordes van de benedictijnen, cisterciënzers, kartuizers en norbertijnen vormden grote, zelfvoorzienende kloostergemeenschappen, vaak afgelegen buiten de stad met eigen economische en/of agrarische activiteiten. Grotere gemeenschappen vormden in sommige gevallen een abdij. Hoewel in afzondering levend, zouden de cisterciënzers bekend worden als actief op het gebied van landontginning en inpoldering. Later scheidden de trappisten zich van de cisterciënzers af, sterker gericht op een in afzondering contemplatief leven in gebed en arbeid. Ook de karthuizers leefden binnen strenge kloosterregels, als contemplatieve klui-zenaars in dagelijkse afzondering en stilte.¹⁹

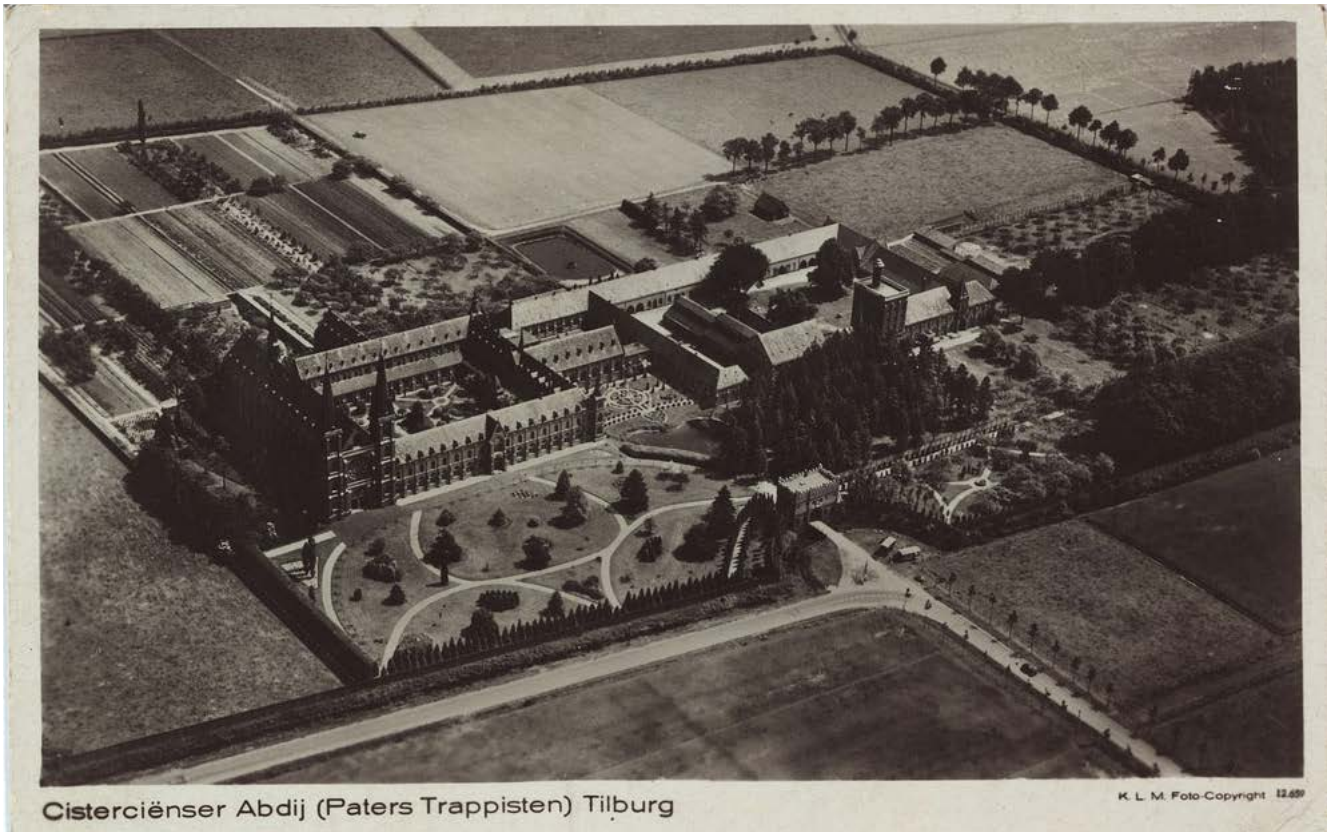
Vanaf de 13e eeuw waren bedelorden ontstaan, zoals de franciscanen en dominicanen. Zij waren veelal in de stad gevestigd, omdat zij geen (land) bezit kenden en leefden van giften of kleine vergoedingen. Ook de karmelieten of karmelietessen behoorden tot de bedelorden, waarbij in armoede werd geleefd en men afhankelijk was van uitsluitend eigen arbeid en aalmoezen.

Vanwege het gesloten karakter van kloosters was een groot deel van het gebouwen- en tuinencomplex afgeschermd als 'slot' voor de

¹⁷ Robbertz, Renout, *Kloosters, categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, 2005, p. 24-25.

¹⁸ Tot priester gewijde leden werden monniken genoemd. Niet tot priester gewijde leden heetten broeders (mannen). Volgelingen van Augustinus zijn kerkrechtelijk kanunniken of kanunnikessen, zoals de Augustijnen en de Norbertijnen; volgelingen van Benedictus zijn monniken of monialen, zoals de Benedictijnen en de Cisterciënzers.

¹⁹ Zie: <http://www.katholiek.org/religemeensch.php>; <https://www.erfgoedkloosterleven.nl/kloosterleven/leven.html>

Luchtfoto van trappistenabdij Koningshoeven te Berkel-Enschot, door de KLM in 1936. Het klooster kent een uitgebreide tuinaanleg met onder andere aan de voorzijde een wandeltuin met gebogen paden, sierperken en losse bomen; een kleine omsloten tuin met vormsnoei; een naaldbomenbos; lanen en bomenrijen; een pandhof met binnentuin met kruisvormige paden en diverse heesters en coniferen; grote boomgaarden (rechts en midden achter gebouw); moestuin met beplant middenpad, eindigend op ronde vijver met Italiaanse populier; en weilanden voor het vee. (Bron: RAT, 3088).

Het grote Nebo-klooster van de paters redemptoristen in Nijmegen, met voorplein, wandelbos met slingerpaden (links), daarachter een boomgaard, de begraafplaats, de middenas en moestuinen en sportvelden (rechts). (Bron: RAN, F32599).

kloosterlingen en buitenstaanders geen toegang toe hadden. In bepaalde gevallen werd het contact met de buitenwereld verzorgd door ‘buitenzusters’, die in een afzonderlijk deel van het klooster woonden, zoals in Clarissenklooster in Eindhoven.²⁰ Ook kon er sprake zijn van een voorterrein of gastendeel dat buiten het slotdeel viel, waarbij de kapel vanuit beide delen toegankelijk kon zijn (bijvoorbeeld bij de Sint Paulusabdij te Oosterhout).

Kloostervestigingen

Tijdens de ‘renaissance’ van het katholieke geloof in de 19e eeuw is de vestiging van nieuwe kloosters min of meer te relateren aan het type kloosterorde of congregatie en hun levenswijze.²¹ Hieronder volgt een globaal overzicht van de ordes waartoe de voor dit onderzoek geselecteerde kloostertuinen behoorden.

Trappisten, benedictijnen

Sommige kloosters werden bewust in het buitengebied gesitueerd: afgezonderd en met voldoende ruimte voor agrarische activiteiten. Zo vestigden de trappisten zich op Sion te Diepenveen (1883-2013) nadrukkelijk in het buitengebied, hetgeen ook geldt voor de vestigingen bij Berkel-Enschot (Abdij Koningshoeven, 1880), bij Echt (Abdij Lilbosch, 1883), bij Tegelen (Abdij Ulingheide, 1884-2007), bij Zundert (Abdij Maria Toevlucht, 1899) en bij Berkel-Enschot (Abdij Koningsoord, 1933-2009).²² Deze locaties werden ontwikkeld tot relatief grote kloostercomplexen met veelal agrarische bedrijfs-gedeelten, moestuinen, lanen en bosjes. Nabij de entree of het poortgebouw was meestal sprake van een gastenverblijf, tot waar leken, familieleden en bezoekers toegang hadden. De beslotenheid werd gecreëerd door een muur of gracht, of door voldoende afstand via omliggende landerijen. Ook de benedictijnse kloosters zijn in afzondering gesitueerd, hoewel er voor de verkoop van de ambachtelijke kloosterproducten wel contact was met buiten. Kloosters van de Benedictijnen

zijn gelegen in Oosterhout (Sint-Paulus Abdij, 1907), Doetinchem (Sint Willibrordsabdij, 1948-1952) en Vaals-Lemiers (Abdij Sint Benedictusberg, 1956). De locatie van de abdij in Egmond-Binnen (Sint Adelbertabdij) gaat terug op één van de oudste kloosters in Nederland, gesticht aan het begin van de 10e eeuw en in de 17e eeuw verwoest. In 1933-1935 is het huidige klooster in Egmond-Binnen herbouwd en omvat een terrein met brevierbos, begraafplaats, bedrijfsgebouwen, moestuin, boomgaard en agrarische gronden (met kippenhokken).²³

Redemptoristinnen, ongeschoeide karmelieten

Verschillende ordes en congregaties leefden in nog striktere afzondering (als kluizenaars), waarbij zij zich richten op een contemplatief leven, onafhankelijk van de buitenwereld. De redemptoristinnen vestigden zich in Partij-Wittem (Mariëndaal, 1851), Velp (1858-1990) en Sambeek (1874-1993).²⁴ De zusters in deze kloostercomplexen verbleven permanent binnen het kloostercomplex, dat was omgeven door een hoge tuinmuur. Van de zusters in Sambeek gaat het verhaal dat zij alleen buiten het klooster kwamen om te stemmen bij verkiezingen. Ook de zusters ongeschoeide karmelieten leefden in strikte armoede en eenvoud. In de 17e eeuw waren zij reeds gevestigd in Den Bosch en Oirschot. Na het herstel in de 19e eeuw stichtten zij gemeenschappen in Den Bosch (Claraklooster, 1872), Echt (1879), Roermond (1882), Maastricht (1876), Bergen op Zoom (1904), Drachten (1935) en Hulst (1935).²⁵ De kloostercomplexen zijn relatief klein, veelal met een binnenplaats, werkruimtes en bijvoorbeeld - in geval van het karmelklooster in Bergen op Zoom - ruimte voor een Lourdesgrot. Enkele 20e-eeuwse karmelkloosters liggen in Heilig Land Stichting (1923), Arnhem-Warnsborn (1929), Oirschot (Blijendaal, Sint Jozef, 1931) en Huijbergen (1970), telkens afgesloten terreinen aan de rand van de stad. Ook het gesloten klooster van de zusters Clarissen Coletinen in Eindhoven is aan de stadsrand gesitueerd.

²⁰ Bijvoorbeeld de kloosters in Partij en Steyl zouden thans nog gebruik maken van ‘buitenzusters’.

²¹ Bij de gebouwen was regelmatig sprake dat het ontwerp werd gebaseerd op het moederklooster. Of dit ook voor de tuin gold is niet bekend - maar wel voorstelbaar. Zie bijvoorbeeld: Albers, 2014, p. 13: bij de trappisten werd voor Koningsoord gekozen naar het klooster van Clairveaux in Normandië, waar de orde werd gesticht.

²² De broeders van Sion verhuisden naar Schiermonnikoog, de zusters van Koningsoord naar Arnhem.

²³ <https://www.abdijvanegmond.nl/homepage/geschiedenis/>; <http://www.monasteria.org/>

²⁴ <https://wieroekwijwaterenworstenbrood.nl/ontdekken/verhalen/de-redemptoristinnen-ossr>

²⁵ <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-ongeschoeide-karmelietessen-ocd>; <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/lourdesgrotten-in-bergen-op-zoom>, ENK: Kloosterorganisatie: Ongeschoeide Karmelietessen (2079)

Het karmelklooster in Drachten, tus-sen 1946 en 1954. Aan de achterzijde de ommuurde kloostertuin met in het midden een laantje en aan weerszijden fruitbomen. Niet zichtbaar, maar wel aanwezig zijn een begraafplaats en kruisweg. (Bron: www.dragten.nl).

Het klooster van de minderbroeders in Drachten, ca. 1950. Het kloosterterrein kent een geheel andere opzet dan het karmelklooster: een representatieve voortuin, en achter het klooster een grote recreatieterrein - zo op het oog zonder devotionalia en zonder begraafplaats - en links daarvan de moestuin. (Bron: www.dragten.nl).

Het enigszins atypische kloostergebouw van de karmelieten te Aalsmeer, vóór de bouw van de kerk ernaast, ca. 1930. Achter het klooster ligt aan weerszijden van een middenpad eerst een deels omhaagde moestuin en daarachter een gemengd bosje met loofbomen, coniferen en fruitbomen en met een tuinhuisje. (Bron: NHA, NHA_NL-HlmNHA_559_000390).

Redemptoristen, karmelieten, augustijnen, jezuïeten, kapucijnen

In 1835 werd door de redemptoristen een leegstaand kapucijnenklooster in Wittem aangekocht, dat toen nog niet onder Nederlands Limburg viel.²⁶ Later vestigden zij zich in Kapel in 't Zand bij Roermond (1862) en Roosendaal (1877), waar zij onder andere parochiale taken en processies verzorgden. Daarnaast waren de paters gevestigd in Den Bosch (Sint Josephstraat, 1854-1971) en waren zij betrokken (als bijvoorbeeld gids) bij het katholieke themapark Heilig Land Stichting vanuit het Nebo-klooster (1928-2008), de laatste met een omvangrijke buitenruimte.²⁷

De paters karmelieten waren vanaf 1652 in Boxmeer gevestigd. In 1856 werd een klooster met gymnasium in Zenderen in Twente gesticht, waarna kloosters in Hoogeveen (1905), Oldenzaal (1926), Hengelo (1947), Almelo (1954) en Enschede (1963) volgden.²⁸ In Nijmegen werd in 1929 een klooster, provinciaal en studiehuis geopend. In het westen van het land waren zij gevestigd in binnensteden van onder meer Amsterdam, Amstelveen, Aalsmeer en Dordrecht.²⁹ De vroege kloosters in Boxmeer en Zenderen kennen een afgesloten karakter met omringende tuinmuur; bij de 20e eeuwse kloosters ontbreekt de ommuring. Van deze latere kloosters is thans een groot deel verdwenen.

De paters augustijnen waren in Rolduc gevestigd gebleven, en waren in de 19e eeuw werkzaam in onder meer Eindhoven (Mariënhage, 1891, ter plekke van een in 1491 gesticht klooster), Utrecht (1886), Amsterdam (1889) en Nijmegen (studiecentrum, 1925). De vestigingen in de steden waren voornamelijk gericht op pastorale zorg en soms op onderwijs, waarbij de kloosters beperkt gesloten waren en relatief weinig buitenruimte (geen moestuin of bos) kenden.

De paters jezuïeten hervestigden zich vanaf de 19e eeuw in Culemborg (1818-1908), Rotterdam (1848), Katwijk a/d Rijn (1848-1928), Maastricht (1852-1969), Oosterhout (1858), Afferden (1872-1904), Oudenbosch (1878), Den Haag (1878), Gemert (1881), Nijmegen (Canisius College, 1900; studiecentrum Berchmanianum, 1929) en meer in het buitengebied: Grave (Mariëndaal, 1865), Baexem (1872), Valkenburg (1893), 's-Heerenberg (1910), Heeze (Regina Pacis, 1951), Vught (1913) en later in Helvoirt (Guldenberg, 1966).³⁰ Ook deze vestigingen richtten zich hoofdzakelijk op pastorale zorg en onderwijs. Markant is dat enkele kloosters een 'buitenklooster' hadden, waar de kloosterlingen zich in het weekend konden terugtrekken, zoals het klooster in Grave een buitenklooster in Langenboom (1864-1966) had, het klooster in Oudenbosch een buitenklooster in Bosschenhoofd (1884-1926) en het klooster in Culemborg bij De Bol op Redichem (1859-1929).³¹

De kapucijnen vestigden zich in Breda (1887) op vrijgekomen vestinggronden en richtten zich op onder meer hulp aan minderbedeelden (woonwageneigenaren, armen), jongerenwerk (opvang arme jongens en meisjes), missiewerk, hulp aan andere parochies en opleiding van priesters. Naast in Breda waren de kapucijnen gevestigd in grote steden als 's-Hertogenbosch (provinciaal, 1897), Tilburg (verzorgingsklooster en missieprocur, 1879), Eindhoven (Drents Dorp, 1939-1959), Den Haag, Helmond (1889-1970), IJmuiden (Velseroord, 1908-1972), Amsterdam (Jordaan, 1912), Rotterdam (Charlois, 1927), Enschede (Dolphia, 1936-1972) en Nijmegen (studiehuis, 1934), vaak gerelateerd aan arbeiderswijken, havens of grotere industrieën (Philips, Hoogovens). Maar ook in kleinere plaatsen als Velp (1645), Handel (Huize Padua, 1848), Langeweg (Slikgat, 1874), Babberich (1883), Sluiskil (1898), Rilland-Bath (1904), Biezenmortel (1921-1967), Oosterhout (1953) en

²⁶ Zie ook: Fransen, M.T.C., *Kansen voor de kloostertuin, Een integrale analyse-, waarderings-, en herbestemmingsmethode voor kloostercomplexen, getoetst aan de hand van twee case studies in Zuid-Limburg*, Masterscriptie RUG, 2016.

²⁷ <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/redemptoristenklooster-in-s-hertogenbosch/>; SB4, Cultuurhistorische waardering Heilig Landstichting te Heilig Landstichting, 2009; Adviesburo Groene Monumenten en Cultuurlandschappen, *Tuinhistorisch onderzoek NEBO-klooster*, 2012; Hylkema Consultants b.v., *Haalbaarheidsonderzoek Herbestemming Nebo klooster te Nijmegen*, 2012.

²⁸ <https://www.karmel.nl/>

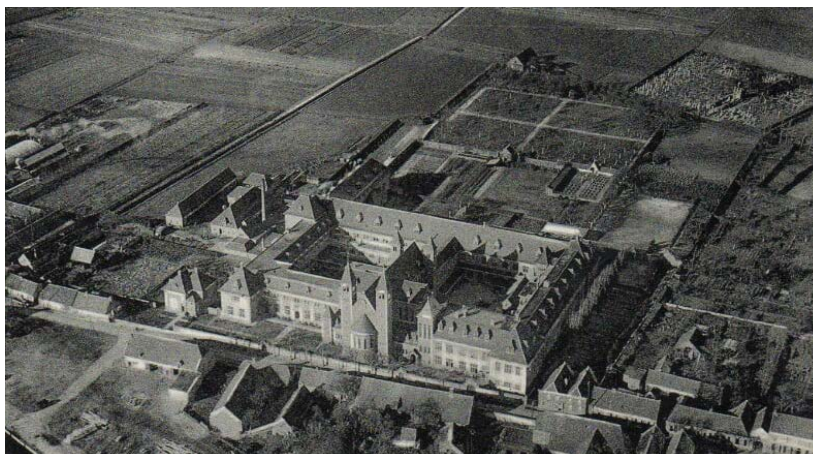
²⁹ ENK, Kloosterorganisatie: Karmelieten (P014).

³⁰ ENK, Kloosterorganisatie: Jezuiten (P013).

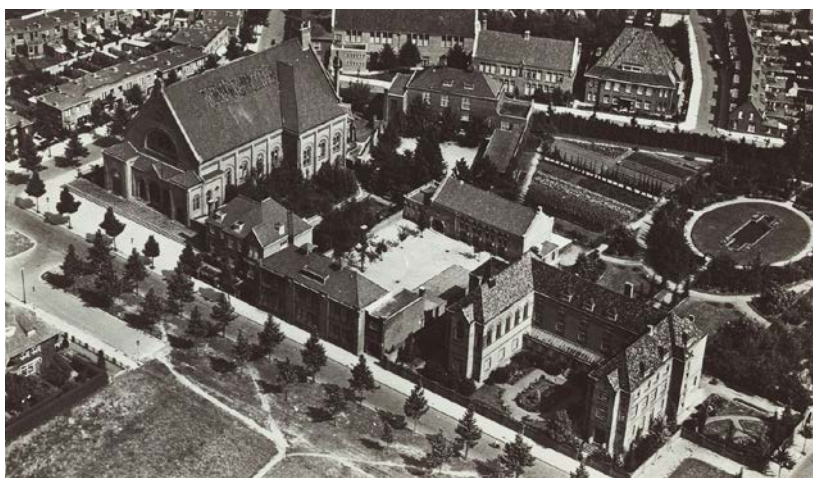
³¹ <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/huis-russendaal-te-langenboom>. Ook het klooster of missiehuis in Panningen, dat in 1879 was gesticht en waar in 1903 door de paters Lazaristen een seminarie werd gevestigd, had een buitenverblijf voor recreatieve activiteiten. In 1904 werd dit terrein bij Beringe aangekocht en waarna door de paters het pand 'Emmaus' werd gebouwd, met kapel, eetzaal en leesalen. Op het terrein werden een vijver gegraven, Mariagrot gebouwd en een toneeltuin en sportveld aangelegd. Zie: <https://www.beringerzand.nl/nl/over-beringerzand/geschiedenis/>

Het kapucijnenklooster te Langeweg met zijtuin en achterliggende boomgaard en wandelbos.
(Bron: www.emmaus-langeweg.nl).

Het moederhuis klooster Nazareth van de zuster franciscanessen van Oirschot. Luchtfoto door de KLM, ca. 1928. De tuin is rationeel ingedeeld en als moestuin in gebruik. Aan de achterzijde ligt een boomgaard en middenrechts een kleine begraafplaats. (Bron: Heemkundekring De Heerlijkheid Oirschot, BHe_20160128_0018).

Een complex aan de Ringbaan-West te Tilburg met kerk, scholen en kloosters. Op de voorgrond rechts het broderhuis van de broeders van O.L.V. van Lourdes met cirkelvormige tuinaanleg met in het midden een vijver met inspringende hoeken. Links daarvan een verzorgde bloemen- of moestuin. Aan de voorzijde van het gebouw een ommuurde siertuin. Luchtfoto door de KLM, ca. 1935. (Bron: RAT, 3084).

Voorburg (1953) waren kloosters van de minderbroeders-kapucijnen gevestigd.³² Het betroffen veelal relatief kleine, door muren omsloten complexen met daarbinnen moestuin, recreatiebos en begraafplaats.³³

Fraters van Tilburg, zusters van Amersfoort, zusters franciscanessen

De maatschappelijk actieve congregaties vestigden zich veelal in het stadscentrum of aan de rand van een nederzetting, zoals de Fraters van Tilburg, zusters van Amersfoort (onderwijs) of de zusters van Dongen (zorg). De Fraters van Tilburg behoorden tot de broedercongregatie die in 1844 was opgericht als 'Congregatie van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid' door monseigneur Joannes Zwijsen. Naast de kloosters in Deurne (Sint Willibrordus, 1896) en Vught (huize Steenwijk, 1902) vestigden zij zich vanuit het moederhuis te Tilburg op verschillende plaatsen: Sint-Michielsgestel (De Ruwenberg, 1850), Grave (blindeninstituut, 1858), Udenhout (Sint Petrus, 1901), Medemblik (1908), Utrecht (1910) en Boxtel (huize Jachtrust, 1920).³⁴

Bij op onderwijs gerichte kloosters nemen recreatieve functies als wandeltuinen en sportvelden een meer prominente plaats in, zoals bij Onze Lieve Vrouwe Ter Eem in Amersfoort. De zusters van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort behoren tot een congregatie opgericht in 1823 als 'La Pédagogie Chrétienne' en afgesplitst in 1840 tot congregatie boven de grote rivieren. De zusters richtten zich op (meisjes)onderwijs en zorgverlening, en vanuit Amersfoort werden kloosters gesticht in onder meer Ootmarsum (1850-1983) en Bussum (Mariënborg, 1881-2015). De paters Dominicanen vestigden met het Albertinum omstreeks 1932 een studiehuis in universiteitsstad Nijmegen. Deze oude kloosterorde vestigde zich onder meer in Huissen (1858), Zwolle (1901), Neerbosch, Langenboom (1852) en Rijckholt.³⁵

De zusters dominicanessen van Neerbosch stichtten tussen 1880 en 1947 kloosters in Laren, Naaldwijk, Goor, Nijmegen, Middelburg, Westervoort, Hatert, Noordwijkerhout, Blaricum, Utrecht, Obdam, Den Haag, Amsterdam, Tilburg, De Goorn en Arnhem.³⁶

Ook de congregaties van de zusters franciscanessen van Dongen en de zusters franciscanessen van Etten waren gericht op zorg en onderwijs, waarbij deze tientallen kloosters stichtten in Noord-Brabant en daarbuiten. Deze en andere kloosters waren veelal relatief open: niet omsloten door een muur en toegankelijk gevestigd aan een dorpsstraat.

De congregatie van de Liefdezusters van het Kostbaar Bloed was georiënteerd op onderwijs aan meisjes. Zij waren onder andere gevestigd in Sittard (1857), Koningsbosch (1877), Deursen, Goirle, Abcoude, Hengelo (1897) en Vinkeveen.³⁷

Missionarissen van Steyl, spiritijnen

De missionarissen van Steyl vestigden zich vanuit het moederhuis onder meer in Uden (1911). Later verhuisden zij naar Deurne (Sint Willibrord, 1954), Teteringen (1917) en Soesterberg (Kontakt der Continenten, 1925-1989). Het zijn veelal ruime terreinen met (wandel)bos, lanen, moestuin en boomgaard(en), en een begraafplaats. Vanwege de onderwijsfuncties zullen er ook sportvelden aanwezig zijn geweest en bij Sint Willibrord kwam tevens een grote vijver.³⁸

Ook de spiritijnen (of de congregatie van de Heilige Geest) richtten zich onder meer op de missie. In 1904 vestigden zij zich in Nederland: Weert (1904), Baarle-Nassau (1913), Gemert (1914), Gennep (1926), Rhenen (1947) en Berg en Dal (studiecentrum, 1953, thans Afrikamuseum).³⁹ Met name het klooster in Baarle-Nassau is nadrukkelijk afgezonderd in het buitengebied gelegen en thans nog redelijk onaangepast.

³² Jacobs, J., *In de schaduw van Franciscus, De Nederlandse Minderbroeders-Kapucijnen*, Valkhof Pers, 2016; ENK, Kloosterorganisatie: Kapucijnen (P023).

³³ SB4, *Tuinhistorisch onderzoek, Klooster Schorsmolen te Breda*, 2015, p. 31.

³⁴ <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-fraters-van-tilburg-cmm>; ENK, DOC-MON, Kloosterorganisatie: Fraters van Tilburg (Bo20).

³⁵ <https://dominicanen.nl/2018/03/geschiedenis-van-de-orde/>; ENK, AR-P012 Archiefinventaris Dominicanen, inleiding: <https://www.heemkundelangenboom.nl/kerk-en-klooster-dominicanen/komst-dominicanen-in-1852>.

³⁶ <https://www.dominicanessenvanneerbosch.nl/inspirators/ontstaan-en-groei/>

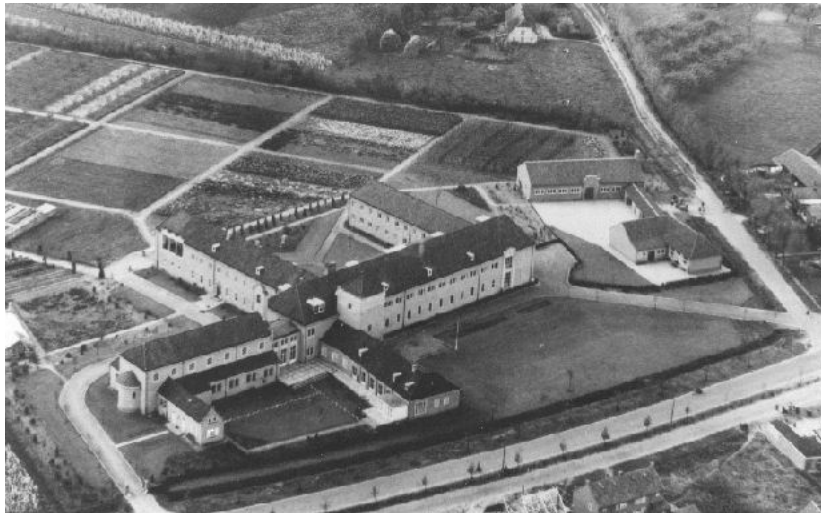
³⁷ <http://www.gemmakapel.nl/Gemmakapel.html>

³⁸ Zie: https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Missiehuis_Sint-Willibrord

³⁹ ENK, Congregatie van de H. Geest (P009).

Het seminarie Hageveld met klooster van de zusters franciscanessen van Aerdenhout, in 1923 geopend te Heemstede. Het sportveld ligt dominant binnen het terrein, terwijl wandeltuin en -bos het gebouw omringen. (Bron: NHA, NL-HlmNHA_559_001942).

Complex van het Sint Barbaraklooster van de zusters van liefde in Schijndel, herbouwd na de Tweede Wereldoorlog met functie als verpleeghuis. Achter het gebouw uitgestrekte moestuinen. (Bron: www.schijndelwiki.nl).

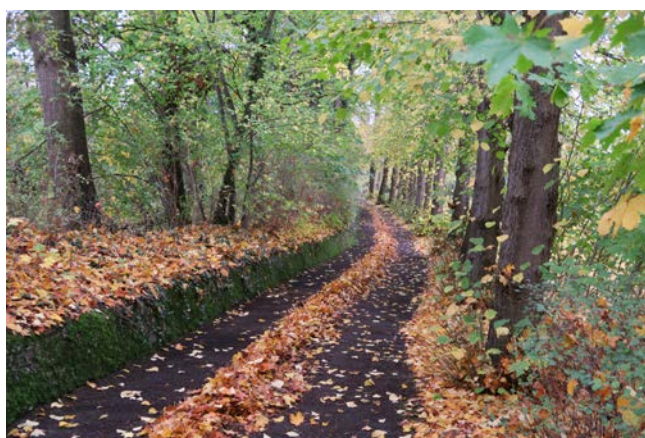

Missiehuys Sint Franciscus Xaverius te Teteringen. Luchtfoto door KLM, 1947. Aan de voorzijde een plantsoen met diverse naaldbomen. Achter het gebouw ligt een grote boomgaard. (Bron: erfgoed.breda.nl).

Kloosters en hun omgeving

Afhankelijk van het karakter van het klooster verschille de invloed op de omgeving. Soms nam een klooster een afzonderlijk deel van de stad in, soms omvatte het een groot complex van gebouwen en landerijen ver buiten de stad. Een bijzonder invloedrijke ontwikkeling betrof de ontginning van gronden, waarin kloosters een hoofdrol speelden in de kennis over en het aanzetten tot grondverbeteringen. Voorbeelden hiervan zijn verspreid over het land te vinden, zoals in Groningen, West-Brabant of Utrecht. Soms was sprake van 'uithoven' van kloosters in de stad of separaat gelegen terrein vanuit schenkingen. De relatie tussen kloosters en omliggende landerijen was hoofdzakelijk functioneel, om opbrengsten te genereren. Toen in de 16e en 17e eeuw de bezittingen van katholieke instellingen werden geconfisqueerd werden de

complexen regelmatig opgekocht door welgestelden om er een buitenplaats te vestigen, zoals op Sion bij Delft, Vollenhoven en Beerschoten bij De Bilt of kasteel Maarsbergen gebeurde. Bij de nieuwe kloosterstichtingen in de 19e eeuw was de relatie met het omliggende landschap meestal meer beperkt. Een klooster werd veelal als een afzonderlijk terrein - als 'kamer' - ingepast binnen bestaand stedelijk weefsel of landschapsstructuur. Wanneer een buitenplaats werd verkregen, door aankoop of schenking, waren de wijzigingen in de buitenruimte in veel gevallen beperkt of ondergeschikt. Deze terughoudendheid zette zich door na de Tweede Wereldoorlog, waarbij aanpassing van de omgeving vaak minimaal is, ook te beschouwen vanuit een respectvolle en ingetogen omgang met de kloosteromgeving 'zoals die gegeven is'.

Beelden van de kloostertuin bij het missiehuis in Steyl.

Op basis van voorgaande verkenning en de uitgevoerde veldbezoeken zijn verschillende opmerkingen te maken.

Onderscheidende aspecten

De kloostertuin heeft zich in de loop der tijd geleidelijk aangepast aan de gebruiken en behoeften. Het is daarom lastig om te spreken van 'DE' kloostertuin. Bij middeleeuwse kloostertuinen wordt al gauw gedacht aan een vierkant-met-kruismotief met een waterbron in het midden. Tuindelen als de moestuin, kruidentuin, bleek, boomgaard of visvijver behoorden veelal ook tot de noodzakelijke voorzieningen van een kloostercomplex. En ook begraafplaatsen bevonden zich op het terrein of er werd begraven in de kerk.

Het dominante beeld van een historische kloostertuin, zoals wij die nu aantreffen, dateert hoofdzakelijk uit de tweede helft van de 19e en begin van de 20e eeuw. Dit betroffen veelal relatief grote complexen waarin naast de nutsfunctie ook ruimte was voor specifieke tuindelen gericht op contemplatieve en recreatieve aspecten. Het gaat dan om in de loop der tijd geleidelijk, vanuit een ruimtelijke en functionele samenhang, gewijzigde tuinen. Naast de vaste onderdelen als moestuinen, boomgaarden en een begraafplaats kwamen zaken als kleine gebedskapellen in de tuin, een Lourdesgrot, kruiswegstaties, deeltuintjes of pleintjes met centraal beeld of sportvelden op het terrein.⁴⁰

Gezien omvang en samenhang van de complexen wordt soms een parallel getrokken tussen kloostertuinen en buitenplaatsen. Bij een klooster is echter sprake van een collectief en niet zoals bij een buitenplaats van één opdrachtgever. Ook is er bij kloosters veelal sprake van een meer pragmatisch aangelegde tuin:

- doelmatig ingericht, per deelgebied bepaald door een specifiek of gemengd gebruik;
- niet professioneel ontworpen, maar veelal in eigen beheer of door (lokale) hovenier gerealiseerd;
- zelden reagerend op de architectuur van het gebouw of op de omgeving;
- als er ontworpen is, betreft dit meestal een deeltuin (bijv. Mariadal, Kruiswegpark) en geen allesomvattend ontwerp voor het gehele

terrein (met uitzondering van bijv. Albertinum);

- met gebruik van eenvoudig en tegen lage kosten te verkrijgen materialen, zoals misbaksels;
- relatief eenvoudige vormen van de destijds gangbare landschapsstijl.

De gehanteerde tuinstijl is te typeren als pseudo- of gardenesk-landschappelijk, waarin exotische en kleurrijke planten vaak geëxposeerd worden, aankleding in veel gevallen bewerkelijk en gekunsteld is (bijv. kunstrots, vormsnoei en eenjarigen) en deels wordt gebruikt als entourage van de religieuze objecten. Grootschalig grondverzet is voornamelijk functioneel en wordt zelden ter manipulatie van de tuinbeleving ingezet (ter uitzondering kan worden gedacht aan de tuinen in Steyl).

De tuinen zijn zelden integraal ontworpen. Zo is de veelvuldige aanwezigheid van objecten in de tuin welbewust gekozen, maar is de locatie niet per se plaatsvast: een Lourdesgrot had ook op een andere plaats in de tuin gebouwd kunnen worden, een Heilig Hartbeeld met zichtas erop had net anders georiënteerd kunnen zijn, etc.. De locaties komen waarschijnlijk voort uit opeenvolgende en collectieve keuzes, bijvoorbeeld de plaatsing van een Heilig Hartbeeld op een centrale plek, zodat deze vanuit zoveel mogelijk hoeken te zien is; een contemplatieve route langs de rand van het perceel, omdat dit de meeste ruimte vrijlaat voor de moestuin en boomgaard; de plaatsing van kruiswegstaties of heiligenbeelden langs deze route, alwaar een muur beschikbaar en de staties goed zichtbaar zijn; aanleg van een nieuwe bloementuin ter plekke van de moestuin die niet meer nodig is en het dichtst bij het klooster ligt, etc.. Beelden of objecten kregen altijd een zorgvuldige inscenering, hoewel in de tijd de locatie nog wel eens wijzigde.

Onderscheidend is tevens dat het niet alleen privétuinen zijn (als bij andere woningen), maar ook collectieve tuinen. Soms zijn ingrepen bepaald door de 'voorliefde' of hobby van één bewoner, bijvoorbeeld een pater die orchideeën kweekt of een zuster die een grassetuin wenst. Maar in hoofdzaak zijn inrichting, aanzien en gebruik een gevolg van een gezamenlijke keuze, een collectieve visie en gedeeld religieus wereldbeeld.

⁴⁰ De gemiddelde omvang van de 25 bezochte kloostertuinen bedraagt 5 hectare.

Sfeerimpressies: Kloosterhotel Zin, DeZusters (foto Jelmer de Haas), Rolduc en Klooster Breda. (Bron: website).

Gastvrije ontvangst

Het grote complex van klooster Rolduc bij Kerkrade, met wortels in de 12e eeuw, heeft als Abdij Hotel een nieuwe bestemming gekregen. Met de imposante entree, ruime binnentuinen, geometrisch ingedeelde tuin achter het klooster, hellingbos met voormalige visvijvers en uitgestrekte landerijen kent het kloosterensemble een bijzondere allure. Niet voor niets presenteert Rolduc zich als 'grootste abdijcomplex in de Benelux'.⁴¹ Net als Rolduc is bij Huize Steenwijk een kerkelijke instelling eigenaar. Het als buitenplaats gestichte klooster te Vught is nu bijna twintig jaar in gebruik als Kloosterhotel ZIN.⁴² De meervoudige geschiedenis is herkenbaar verschillende aspecten: de sierlijke voortuin, oprijlaan met entreehek en vijvers (buitenplaatsperiode), Heilighartbeeld en begraafplaats, kapel, fraterwoningen en naastgelegen voormalige boerderij (kloosterperiode). Ook Doornburgh in Maarssen is een voormalige buitenplaats, dat in 1957 als klooster in gebruik werd genomen. Hier werd een kloostergebouw met pandhof gerealiseerd - het jongste gebouw binnen deze inventarisatie - waarbij het park amper werd gewijzigd. Sinds enkele jaren heeft

het klooster een nieuw gebruik gekregen als 'buitenplaats voor kunst en wetenschap': 'Hier parkeer je de wagen van de dag bij het hek en geniet je van kunst, historie, eten en natuur'.⁴³ In het kloostergebouw is onder meer restaurant DeZusters gevestigd.

Ook het voormalige kapucijnenklooster in Breda wacht een toekomst in de horeca. De Stichting van Klooster tot Emmaus zet het klooster in als sociaal-maatschappelijke werkplek, met de bakkerij en herberg als inkomstenbron.⁴⁴ In de plannen zal de tuin als verblijfsruimte voor 'picknick' of stilte een rol spelen.

Twee voormalige buitenplaatsen en twee nog in eigendom van een religieuze instelling: het geeft de reikwijdte aan mogelijkheden weer, waarbinnen een soortgelijke toekomst is voorzien, namelijk ontvangst en verblijf van gasten. De ambiance van het klooster wordt ingezet voor een sfeervolle overnachting, maaltijd of vergadering. Aangezien deze is gebaat bij een goed onderhouden en toegankelijke tuin als passende entourage, heeft het groen erfgoed hier voorlopig een kansrijke toekomst.

⁴¹ <https://www.rolduc.com/nl/over-abdij-rolduc.html>

⁴² <https://kloosterhotelzin.nl/>

⁴³ <https://www.buitenplaatsdoornburgh.nl/>

⁴⁴ <https://www.hetkloosterbreda.nl/>

Een ander onderscheid is de relatief grote geslotenheid en autarkie, bijvoorbeeld in vergelijking met een buitenplaats. Omwille van het streven zo onafhankelijk mogelijk te zijn was de productietuin essentieel en was de omvang gerelateerd aan het aantal bewoners van het klooster en eventuele inkomsten vanuit verkoop. De bedrijfsvoering was vergelijkbaar met een gemengd agrarisch bedrijf, dat houdt in dat er (in ieder geval tot eind 19e eeuw) ook vee nodig was voor vlees-, zuivel- en mestproductie. En fruitbomen ontbreken vrijwel nooit.

Karakteristieke onderdelen

Een bijzonder markant en kenmerkend onderdeel is de hoge ommuring, hoewel niet bij alle kloosterordes. Indien er een tuinmuur was, viel deze op door de hoogte en lengte, in sommige gevallen extra aangezet door hoog opgaande beplanting aan de binnenzijde langs de muur.

Als vast onderdeel van een klooster is er vrijwel altijd een begraafplaats aanwezig op het terrein. Indien de begraafplaats is geruimd is in veel gevallen de locatie nog wel herkenbaar.

Uiteraard zijn devotionele onderdelen als Lourdesgrotten, kruiswegstaties en heiligenbeelden kenmerkend voor kloostertuinen. Deze onderdelen kregen meestal een entourage van groen, bijvoorbeeld een wand van coniferen achter een beeld, beplanting naast en bloementuin voor een Lourdesgrot, of in samenhang aangeplante bomen bij de kruiswegstaties. Aan de voorzijde is veelal voldoende ruimte gecreëerd voor devotie, zoals het pleintje voor de Lourdesgrot in Steyl of het bomenplein voor de calvarieberg in het Kruiswegpark te Roermond.

Deze devotionele objecten waren veelal heel bewust ingepast in de tuin. Bijvoorbeeld aan rand van een (moes)tuin, als onderdeel van een wandelroute. Of op een enigszins afgezonderd ingerichte plek, waar op een 'pleintje' in rust gebeden kon worden bij een heiligenbeeld of Lourdesgrot. Beelden kregen zo een passende entourage, te denken aan een achtergrond van wintergroene heesters en perken met (eenjarige) bloemen aan de voorzijde. Siertuinen kenden soms een bewust gekozen locatie, zoals bij een rectorswoning of bij het gastenverblijf.

Een in veel gevallen meer subtiel onderdeel van de tuin betreft de vijver. De aanwezigheid van een waterelement had zowel symbolische betekenis (bron) als esthetische (parkvijver, spiegeling), recreatieve (zwem- of bootjesvijver) of praktische waarde (visvijver, blusvijver, irrigatiewater).

De aanwezigheid van veel wintergroene boom- en heestersoorten is eveneens kenmerkend. Het toepassen van coniferen en wintergroene beplanting in tuinen is vanaf het einde van de 19e eeuw gebruikelijk. In kloostertuinen komt daar een symbolische waarde (bijv. conifeer als levensboom, buxus als vervanging van de palmtak) en praktisch gebruik bij (bijv. afscherming begraafplaatsen, achtergrond objecten). Of een boom vanwege de fraaie vorm of vanwege een religieuze symboliek is aangeplant, is thans vaak lastig te achterhalen. Markant bloeiende bomen als de magnolia of paardenkastanje zijn opvallend frequent aangetroffen.

Staat van onderhoud

Van alle plekken in de kloostertuin zijn de begraafplaatsen gewoonlijk het best onderhouden. Dit is gerelateerd aan het nog functioneel zijn van de begraafplaatsen, betrokkenheid vanuit de orde en respect voor de overledenen in het algemeen.

Indien nog aanwezig, zijn moestuinen veelal afhankelijk van vrijwilligers of buurtgenoten die er een groententuin hebben. In een enkel geval is de moestuin nog daadwerkelijk in gebruik als productietuin voor bewoners van het klooster (bijvoorbeeld Sion te Diepenveen, karmelklooster te Boxmeer of karmelklooster te Echt). Bij Rolduc en Sion is de aanwezigheid van wijnteelt betekenisvol. Soms is het nog een fragment van de oorspronkelijke omvang (Paterstuin te Roosendaal, Sint Paulusabdij te Oosterhout), soms aan een enkel onderdeel of als deelterrein nog herkenbaar (kapucijnenklooster te Breda, missiehuis te Steijl). Door onbruik is de kans echter groot dat moestuinen er verlaten bij liggen, zoals bij het OLV ter Eem, kasteel Gemert, clarissenklooster in Eindhoven, Mariadal te Roosendaal of het klooster in Koningsbosch.

‘Echte’ kloosters

Van de bezochte locaties kenden er zes het oorspronkelijke religieuze gebruik als klooster. Daarvan liggen er drie in Steyl, waarbij met name de zusterkloosters de traditionele geslotenheid kennen, en de andere in Echt, Boxmeer en Oosterhout. In vergelijking met Steyl zijn de kloostercomplexen in Boxmeer en Echt klein, welke respectievelijk tot de paters Karmelieten en de zuster Karmelitessen behoren. De buitenruimte bij deze kloosters is tot op de dag van vandaag als kloostertuin in gebruik. Deze zijn aangepast aan het hedendaagse eisen en wensen, waaronder een terras of verharde wandelpaden en een kleine groente- en bloementuin. In de tuin in Echt is een ‘kluis’ voor een gebed in afzondering en beschermt opgaande beplanting zoveel mogelijk tegen de inkijk van buitenaf. Door het gebruik wordt de tuin goed onderhouden en

vindt er vernieuwing plaats. Bij de zusters in Steyl en Sint Paulusabdij in Oosterhout wordt geworsteld met het beheer van de relatief omvangrijke complexen. Hier zijn in de tweede helft van de 20e eeuw de agrarische en ambachtelijke bedrijfsactiviteiten weggefallen, zonder dat hiervoor een nieuw gebruik vanuit het klooster voor in de plaats kwam. Zo zijn enkele weilanden bij de Sint Paulusabdij verpacht, maar zijn de bedrijfsgebouwen in onbruik en vervallen. De boomgaarden bij de Aanbiddingszusters zijn niet meer in gebruik en de moestuinen van de Missiezusters zijn omgezet in grasveld. Daar tegenover staat dat de siertuinen nog redelijk goed onderhouden zijn, zij het met moeite en onder financiële druk en dankzij de inzet van eigen kloosterlingen en hulp van vrijwilligers (leken van buiten het klooster).

Zorgverlening

Vanuit de zorg die de kloosterlingen boden, hetzij in onderwijs hetzij aan zieken of ouderen, is het een relatief kleine stap naar zorgverlening hedentendage. Zo is onderwijsinstituut Sint Jozef in Etten-Leur door de regionale woonstichting omgevormd tot woonzorgcomplex, waarbij op het oorspronkelijke terrein tevens een fitnesscentrum in de kapel, particuliere woning in de boerderij en een hospice in één van de meer recente kloostergebouwen gevestigd zijn. Ook het moederklooster van de zusters in Dongen is stapsgewijs omgevormd tot zorgcomplex. De naam van de naastgelegen Schoolstraat en daaraan gelegen basisschool herinneren aan de onderwijsactiviteiten. De buitenruimte heeft

in geval van bij beide kloosters een geringe betekenis gekregen: niet meer voor voedselproductie, als tuin van de zusters of voor sport en spel van de leerlingen. Daarbij komt dat de bewoners vanwege hun zorgvraag beperkt zullen zijn in hun mogelijkheden om de tuin te gebruiken of te helpen onderhouden. De beschutte binnentuinen in de gebouwen vormen wel een geschikte buitenruimte die past bij de bestemming en daartoe eigentijds is ingericht. Temeer omdat deze voormalige kloosters binnen de bebouwde kom liggen, kent het terrein hoge bouwdruk en is het merendeel van de buitenruimte ondertussen bebouwd geraakt of zal dit waarschijnlijk worden.

Binnentuinen van Maria-oord te Dongen en Het Withof te Etten-Leur.

De sieraanleg bevindt zich in wisselende staat.⁴⁵ Dit is sterk afhankelijk van het gebruik van het klooster en park: is het publiekelijk opengesteld, zijn er vrijwilligers betrokken, is er een (professionele) tuincoördinator, wat is de zichtbaarheid en de omvang van de aanleg, hoe is de eventuele eigendomsoverdracht verlopen? Soms wordt de tuin naar best mogelijke inzet bijgehouden, maar het kan ook dat onderhoud niet uitkan of door een 'ontwikkelingspauze' uitblijft. Soms bevat een tuin geen oude elementen door een constante en geleidelijke aanpassing aan het gebruik, terwijl een andere keer een rigoureuze wijziging - bijvoorbeeld als gevolg van een nieuw ontwerp - heeft plaatsgevonden. Soms is er sprake van een solide situatie door aanwezigheid van een volwassen parkbos, een andere keer ontbreekt dit doordat een aanleg te recent of te versleten is. In vrijwel alle gevallen is de aanleg qua diversiteit en vorm achteruit gegaan, als logisch gevolg van minder intensief beheer en minder vervangende aanplant.

Situatie t.o.v. monumentenbeschrijving

Van de bezochte kloosters zijn enkele redengende omschrijvingen adequaat: de tuin is voldoende omschreven en er ontbreken in de tekst geen relevante onderdelen. In meer dan de helft van de gevallen is de omschrijving op zich adequaat maar zijn enkele onderdelen niet opgenomen (moestuin, boomgaard, vijver, tuinmuur, begraafplaats, binnentuin, lanenstructuur, heiligenbeeld) of ondertussen verdwenen (begraafplaats, heiligenbeeld). In twee gevallen was de monumentenomschrijving bijzonder summier en ontbraken relevante onderdelen, hetgeen te verklaren is door de relatief vroege inschrijvingen van de gebouwen als rijksmonument, waarbij deze later niet meer geactualiseerd zijn. In één geval was de gehele tuin verdwenen.

Rijksbeschermd kloostertuinen

In het register van rijksmonumenten is van zo'n 24 kloostercomplexen de tuin meebeschermd als rijksmonument (aangeduid als 'kloosterhof'

of 'tuin').⁴⁶ Hierbinnen vormen de kloostertuinen in Steyl tezamen het meest omvangrijke complex. Als zelfstandig gelegen klooster is Rolduc met zo'n 20 hectare het grootste complex.

Soms is een klooster in het verleden gevestigd op een historische buitenplaats, die meestal reeds een omvangrijke tuin bezat, zoals bijvoorbeeld kasteel Gemert en Doornburgh te Maarssen. Dit komt dan ook tot uiting in de aanwijzing als rijksmonumentaal complex, waarbinnen de gecomponeerde aanleg aandacht krijgt.

Het is opvallend dat sommige kloostercomplexen niet zijn aangewezen als rijksmonument, ook als het om oude kloosters gaat als het kruisherenklooster in Sint-Agatha. Ook ontbreken soms tuinonderdelen, zoals bij Huize Steenwijk te Vught de delen achter het hoofdgebouw. Mogelijk heeft hier meegespeeld dat men zich in het verleden over het algemeen minder bewust was van het belang van 'groen erfgoed'.

Ook zijn oudere monumentenbeschrijvingen in het algemeen veel beknopter, waardoor niet altijd duidelijk uit de omschrijving blijkt of de tuin is inbegrepen.⁴⁷ In geval van het kapucijnenklooster in Breda en het Karmelklooster in Boxmeer, als rijksmonument ingeschreven in respectievelijk 1976 en 1973, is de omschrijving summier, maar is de tuin wel duidelijk inbegrepen.⁴⁸

Van de na de Tweede Wereldoorlog gebouwde kloosters zijn thans enkele gebouwen beschermd, zoals het Clarissenklooster in Eindhoven of de Emmauspriorij te Maarssen (Doornburgh). In deze gevallen is de tuin ook meebeschermd, maar bij andere rijksmonumenten, na-oorlogse kloosters is dat niet het geval. De buitenruimte - wellicht niet nadrukkelijk als tuin of park ingericht, maar wel de stilte-biotop van het klooster - is dan niet meegenomen.⁴⁹

⁴⁵ In 2016 zijn in een onderzoek in opdracht van de RCE 5 kloostertuinen bekeken wat betreft de onderhoudsstaat en -behoefte. Dit betroffen Paterstuijn in Roosendaal, Sint Paulusabdij in Oosterhout, vml. kruisherenklooster in Uden, moederklooster te Asten en missieklooster in Steyl.

⁴⁶ Er zijn in het monumentenregister 15 aangeduid met 'Klooster-Kloosteronderdeel - Tuin' en 14 met 'Klooster-Kloosteronderdeel - Kloosterhof', waaronder enkele dubbelingen. In het bestand 'rijksmonumentaal groen' zijn er 12 als 'kloostertuin' en 8 als 'processiepark' aangegeven.

⁴⁷ Veelal valt (een belangrijk deel van) de tuin wel onder hetzelfde kadastrale perceel als het beschermde gebouw.

⁴⁸ De 23 andere onderzochte kloostertuinen zijn tussen 1998 en 2011 ingeschreven in het rijksmonumentenregister of bijgewerkt.

⁴⁹ Zie: Robbertz, Renout, Kloosters, categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965, 2005.

Vervallen tuinen bij de kloosters in Deurne en in Koningsbosch.

In pauze-stand

De potentieel meest zorgelijke toestand voor de kloostertuinen is gedurende de tijd dat er onduidelijkheid is over de herbestemming. Dit kan kort vóór of na de verkoop zijn, tijdens het planvormingstraject of in een tijdelijke fase van herbestemming. De toekomst ligt in handen van de nieuwe eigenaar, maar is ook afhankelijk van de mogelijkheden om te komen tot een nieuwe standvastige situatie. In geval van de kloosters in Deurne en Koningsbosch lijkt een patstelling ontstaan, waarbij ontwikkelingen stilliggen en gebouw en tuin niet of uiterst minimaal worden onderhouden. De tuinen bij kasteel Gemert en klooster Mariadal in Roosendaal zijn momenteel nog in redelijk goede staat en de hoge waarde wordt algemeen gedeeld. De planvorming voor deze terreinen loopt nog en de toekomstige bestemming van de tuin is nog niet geheel uitgekristalliseerd. In zekere zin geldt hetzelfde voor de kloostercomplexen van het Clarissenklooster in Eindhoven en klooster Bronckhorst in Velp (NB), waar de tuin reeds slijtage vertoont doordat er een tijd geen of beperkt onderhoud heeft plaatsgevonden, bijvoorbeeld in de fase voor de verkoop. Ook hier is de toekomst afhankelijk van een nieuwe bestemming en eventuele ontwikkelplannen.

Nieuwe woon- of werkgemeenschappen

In abdij Sion te Diepenveen en het slotklooster te Sambeek hebben nieuwe, relatief kleinschalige initiatieven een plek gevonden. Deze zijn, passend bij de oorspronkelijke aard van het kloosterleven, deels sociaal, ideëel, religieus of contemplatief van karakter.⁵⁰ Inherent aan de grotere omvang van de complexen van het Albertinum te Nijmegen en het klooster Ter Eem in Amersfoort is de aard van de initiatieven hier anders. Passend binnen de bestaande bebouwing zijn die kloosters herbestemd met studentenwoningen, onderwijs- en vergaderfaciliteiten, kinderopvang, kantoren en bedrijfs-

ruimten. De tuinen zijn gerespecteerd en worden onderhouden. Dit is thans nog in opdracht van één overkoepelend eigenaar, maar had ook een collectieve ‘vereniging van eigenaren’ kunnen zijn. De tuinen zijn daarbij als onderdeel van de ‘erfenis’ en van het geheel beschouwd. Deze worden met zekere trots en historisch bewustzijn door de nieuwe gebruikers onderhouden, soms met hulp van vrijwilligers. Met name bij de grote complexen schuilt enige dreiging, omdat de omvang van het terrein groter is dan de behoefte vanuit het hedendaagse gebruik van het complex. Hierdoor blijven delen van het terrein buiten gebruik en beheer, of verschaalt het beheer in totaliteit.

⁵⁰ <https://hetkloosterhuis.nl/>; <https://www.nieuwsion.nl/>

Herbestemming

Van de 25 bezochte kloosters waren er 10 nog in eigendom van een religieuze instelling. De overigen zijn in meerderheid in eigendom bij een particuliere onderneming of stichting. Of zoals in geval van Mariadal te Roosendaal in eigendom van de gemeente, met oog op tijdelijk gebruik en particuliere herontwikkeling op termijn. In geval van 10 kloosters bevond het klooster zich nog in een fase van ontwikkeling: van actieve planprocedure tot stilgevallen in misère. De herbestemming is in de meeste gevallen goed uitgekapt, waarbij juist een passend nieuw gebruik van het klooster ook het behoud van de tuin kan garanderen.

Herbestemming van kloosters is niet altijd vanzelfsprekend of eenvoudig.⁵¹ Vanuit religieus oogpunt is een gepaste bestemming wenselijk, die recht doet aan de piëteit van het oorspronkelijke gebruik. Vanuit cultuurhistorie is het spijtig dat in diverse gevallen devotionele objecten worden 'meegenomen' en begraaftplaatsen worden geruimd, waarmee de verwijzing naar het religieus gebruik of de karakteristieke plek van een grafveld verdwijnt. Vanuit economisch perspectief gaat het veelal om grote gebouwen, maar ook om een grote buitenruimte die - alleen al door de grondprijs - aantrekkelijk is om te bebouwen. Daarbij komt dat bij herbestemming veelal wordt gekeken naar een passend en duurzaam gebruik voor het gebouw, en dat de tuin soms wordt vergeten in de exploitatieberekening. Op termijn kan door hoge beheerkosten of weinig profijtelijk gebruik de tuin dan alsnog een 'blok aan het been' worden. De maatschappelijke ontwikkeling kent ook weerslag op het beheer van de tuinen: dit zal nooit gelijk zijn aan de tijd dat er sprake was van een vitaal kloosterleven, maar zal zich verhouden tot de hedendaagse mogelijkheden en functie van het klooster. Waarschijnlijk is de beheervraag bij nog religieuze kloosters, waar slechts een klein deel van het oorspronkelijke aantal bewoners resteert, nog groter dan bij reeds herbestemde kloosters.

Het economische aspect zal er ook aan hebben bijgedragen dat kloosters in binnensteden of binnen de bebouwde kom op een andere wijze worden herbestemd of waarbij de druk om de tuin te bebouwen een bedreiging vormt.⁵² In geval van het fraterklooster te Deurne, moederhuis te Dongen of karmelklooster te Roermond is het klooster zodanig omringd door latere bebouwing dat de oorspronkelijke vrije ligging met tuinen-complex niet meer herkenbaar is.

Daarbij komt dat een parkgedeelte met oude bomen of vijver sneller als historische en ruimtelijk waardevol zal zijn en zal worden herkend, terwijl de nutstuinen, die vaak al braak liggen, uitnodigend zijn om te ontwikkelen. De kans is reëel dat bij het clarissenklooster in Eindhoven, bij Kasteel Gemert, het Withof in Etten-Leur, Mariadal in Roosendaal, het zusterklooster in Koningsbosch en naast het Kruiswegpark in Roermond de moestuinen bebouwd zullen worden. Anderzijds lijken bij complexen - zowel kleine als grote - sprake te zijn van duurzame bestemmingen waarbij de tuin als geheel behouden is en wordt, zoals Doornburgh te Maarssen, het Albertinum te Nijmegen, het redemptoristinnenklooster te Sambeek, huize Steenwijk te Vught, kapucijnenklooster te Breda en Rolduc te Kerkrade. Met de kanttekening dat ook hier de continuïteit afhankelijk is van economische factoren (die door bijvoorbeeld een crisis kunnen kantelen). Achter geslaagde voorbeelden gaan soms specifieke aspecten schuil. Hierbij is te denken aan een zorgvuldig ingepaste nieuwbouw, die een betere exploitatie van de nieuwe bestemming mogelijk maakt, zoals de aanbouw bij kloosterhotel ZIN, die de Welstandsprijs van de Provincie Noord-Brabant ontving.⁵³ Of aan de positionering van Rolduc als 'grootste abdij-complex van de Benelux' en 'een van de UNESCO- top 100 monumenten van ons land'.⁵⁴ De samenwerking van verschillende partijen in een gebiedsvisie, zoals in Steyl, biedt kansen.⁵⁵

⁵¹ In relatie tot herbestemming, zie o.a.: <https://www.toekomstreligieuserfgoed.nl/>; <https://www.bhre.nl/>; <https://www.boei.nl/overzichtsitem/religieus-erfgoed/>; <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/herbestemming>

⁵² Van de bezochte kloostertuinen waren (van oorsprong) er 7 in binnensteden gesitueerd, 14 aan de rand van stedelijk gebied en 4 in het buitengebied. Met name Sion is een voorbeeld van een klooster in het buitengebied, zoals het kapucijnenklooster in Breda een goed voorbeeld van een klooster in de stad is.

⁵³ <https://kloosterhotelzin.nl/over-zin/historie/>; Jan Bom [artikel] in: P+ BouwTrends, jg 1 (2008) nr. 5 (november + december), p. 4-11.

⁵⁴ <https://www.rolduc.com/nl/historie.html>

⁵⁵ <https://www.kloosterdorpsteyl.nl/>

Net als kleinschalige, sociale initiatieven om nieuwe woongemeenschappen te vormen, zoals Het Kloosterhuis in Sambeek of Nieuw Sion te Diepenveen. Ook is aan te raden om de tuin onderdeel te maken van de totaalvisie, zoals de functie van herberg bij het klooster in Breda zich vertaalt in de openstelling en het gebruik van de tuin. Daarbij is ook te denken aan het zoeken

naar de best mogelijke inpassing van de noodzakelijke parkeerplaats, zoals in de voormalige moestuin op Doornburgh. Ten slotte kan een duurzame borging van eigendom en instandhouding worden bereikt door het onder te brengen in een lokaal gewortelde stichting, zoals bij het Kruiswegpark in Roermond.

Nieuwe parken

Voormalige kloostertuinen kunnen door publieke openstelling een interessant stadspark vormen. De historische luister van oude bomen in combinatie met de stilte en intrigerende devotionalia kunnen binnen de bebouwde kom een welkome aanvulling op de stedelijke groenstructuur zijn. De situatie is in drie bezochte voorbeelden uitermate verschillend. Zo zijn de omvangrijke tuinen van het Missiehuis in Steyl

opengesteld voor bezoekers, die het kunnen ervaren als wandelpark. Het Kruiswegpark bij Kapel in 't Zand is van mei tot november dagelijks te bezoeken, doch goed afsluitbaar mede om vandalisme aan de fragiele rijksmonumenten te voorkomen. Het beheer van de Paterstuijn in Roosendaal is overgedragen aan de gemeente, terwijl de revitalisatie - met oog op beheerbaarheid - de meer besloten tuin heeft getransformeerd in een overzichtelijk park. In alle gevallen zijn de terreinen belangeloos opengesteld met behoud van religieuze identiteit of verwijzingen. Welbeschouwd ontbreekt het soms aan publieke wederkerigheid: een evenredige bijdrage aan de openstelling en het onderhoud. De andere kant van de medaille is een geleidelijke teloorgang van het kloostertuin-karakter en veralgemenisering tot een stadspark als alle andere.

Parkmeubilair in de Paterstuijn, afsluitbare poort van het Kruiswegpark en bord bij de entree tot de tuin bij het Missie-huis in Steyl.

Aanbevelingen

Zie de tuin als onlosmakelijk onderdeel van een klooster

De waarde van kloostertuinen schuilt mede in de samenhang tussen gebouw en buitenruimte. De omvang en inrichting van de tuin illustreren de omvang van de woongemeenschap (o.a. het benodigde voedsel) en maatschappelijke taken (aanwezigheid van sport- en speelvelden, of processieroutes). De ruime groene omgeving staat veelal in verhouding tot een fors gebouw en garandeert in haar aanwezigheid en uitstraling een zekere rust en sereniteit aan het complex als geheel (als 'biotoop' van stilte en ingetogenheid). Hard gezegd: zonder de omliggende tuin is een klooster geen kloostercomplex en wijkt zij in karakter weinig af van andere grote gebouwen als een school of ziekenhuis. Hieruit volgt het besef dat de waarde van een groene buitenruimte an sich relevant is. Ook omdat in veel gevallen een herkenbaar architectonisch aspect in de tuin ontbreekt, en de nadruk op vormtaal geen recht doet aan het historisch doel, karakter en gebruik van kloosters.

Niet per se een historische tuin

Een kloostertuin heeft niet per definitie oude bomen of een historische structuur. Juist bij een klooster dat nog een religieuze bestemming kent, is de tuin gebaat bij een levendig gebruik.⁵⁶ Het hedendaags gebruik vraagt (net als in het verleden) dat de tuin in zekere zin actueel wordt gehouden: aanpast aan bewonerswensen, begaanbaarheid, beheerbaarheid etc.. De tuin is in geval van slotkloosters de enige plek buitenshuis; dat geeft deze buitenruimte een extra belang. Actualisatie hoeft de tuin als 'biotoop' van stilte en ingetogenheid niet te schaden, maar is soms wel in strijd met een eventuele bescherming als historisch monument. Het staat vast dat een tuin in de loop der tijd wijzigt: niet alleen omdat bomen groeien, maar ook omdat het gebruik geleidelijk verandert. Er valt voor te pleiten om kloostertuinen niet als statische ruimte, maar als concept te zien: buitenruimte bij een (voormalig) klooster, waarbij gebouw en tuin in wisselwerking elkaar betekenis verlenen. In die zin zouden lege

plekken van religieuze beelden, die meegenomen zijn bij het verlaten van een klooster, weer betekenis kunnen krijgen door er opnieuw een passend object te plaatsen, dat contemplatie oproept.

DE kloostertuin bestaat niet

Aangezien geen enkele kloostertuin hetzelfde is, verdient telkens het eigene van de betreffende tuin aandacht; wat maakt deze tuin een kloostertuin? Hierbij kan worden gedacht aan de ommuring of afscheiding, devotieel onderdelen en objecten, een begraafplaats en waterelementen. Verder kan hierbij worden gedacht aan:

- de bewust gekozen locatie in een gebied: aan de rand van de stad, afgezonderd in het buitengebied, mede bepalend voor de aard van de bebouwing en bijgebouwen;
- de positie ten opzichte van de omgeving: gesloten of niet, waarbij de eventueel aanwezige ommuring of afscheiding een bepalend kenmerk vormt;
- verschil in afgesloten, privé delen van de tuin en openbare delen, hetgeen zich zou kunnen vertalen in een toekomstige situatie;
- verschillend karakter per type gebruik: nutsgronden, recreatieve tuindelen, contemplatieve routes, etc., hetgeen van belang is voor de afwisseling en diversiteit op een terrein;
- gecreëerde markante en/of betekenisvolle plekken, bijvoorbeeld een met beplanting omgeven en versierde plek van een Heiligenbeeld, die belangrijk zijn voor de ruimtelijke beleving en de religieuze identiteit.

Denk aan het beheer van groen op korte en lange termijn

Het groen in de kloostertuinen vraagt om een continuïteit in beheer. Juist ten tijde van een eigendomswissel en herbestemming is er kans dat het onderhoud een periode stilvalt, waardoor een tuin kan verwilderen. Een regeling à la het wind- en waterdicht houden van gebouwen zou ook voor het beheer van waardevol groen uitkomst bieden, om de transitieperiode te overbruggen.

⁵⁶ Te denken is bijvoorbeeld aan historische molens, waarbij het materiaal (hout) in de loop der tijd noodzakelijkerwijs is vervangen, maar het concept van een werkende molen bepalend is voor de monumentaliteit.

Voor beheer van rijksmonumenten bestaat de regeling van de Subsidie Instandhouding Monumenten (SIM).⁵⁷ Dat dit ook voor de rijksmonumentale onderdelen in de tuin geldt, is nog niet altijd bekend bij eigenaren. Daarbij komt dat als de kloosterlingen zelf een deel van het onderhoud doen het de vraag is of hun inzet als eigen bijdrage vanuit een betaalde functie geaccepteerd wordt of dat het als vrijwilligerswerk door de eigenaar of bewoner wordt gezien.

Niet beschermde kloostertuinen

Het verdient aanbeveling om niet beschermde kloostertuinen te onderzoeken op historische waarden. Gezien het relatief geringe aantal rijksbeschermde kloostertuinen ten opzichte van het aantal rijksbeschermde kloostergebouwen en het aantal niet beschermde kloostercomplexen, bestaat het vermoeden dat er sprake is van een onevenwichtige vertegenwoordiging in het monumentenregister.

⁵⁷ <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/subsidie-instandhouding-rijksmonumenten>

Literatuur

Aben, R., S. de Wit, *De omsloten tuin, Geschiedenis en ontwikkeling van de hortus conclusus en de herintroductie ervan in het hedendaagse stadslandschap*, Uitgeverij 010, 1998.

Adviesburo Groene Monumenten en Cultuurlandschappen, *Tuinhistorisch onderzoek NEBO-klooster*, 2012.

Albers Adviezen Historische Parken, Anja Guinée Landschapsarchitectuur, *Abdij Koningsoord; cultuurhistorie van de landerijen en tuinen van het kloostercomplex*, 2014.

Albers, L., A. Guinée, B. Maes, Koningsoord verandert... maar geschiedenis blijft zichtbaar, in: *Vakblad Groen*, 71 (2015) nr. 7/8, p. 18-23.

Albers, L., A. Guinée, B. Maes, Tuin van de congregatie der Zusters van Liefde in Tilburg, Nieuwbouw of cultuurhistorie, in: *Vakblad Groen*, 71 (2015) nr. 7/8, p. 12-15.

Bangert, M.W., D. Rackham, *Fratershuis, Bouwhistorische opname Visser 25 te Deurne*, Res nova Monumenten, 2014.

Bergsma, B., *Toegewijd aan de verzezen Heer, Priorij Emmaus op landgoed Doornburgh*, 2016.

Boer, M. de, *Tuinhistorisch onderzoek en voorwaarden nieuwbouw Kloostertuin Bronckhorst te Velp (NB)*, Groen Erfgoed.nu, 2016.

Bureau Verbeek, *Tuin Rolduc, onderzoek/schetsontwerp/visie*, 2012.

Cappers, W., *Kloosterkerkhoven*, kraamkamers der onsterfelijkheid, in: *Terebinth*, 2015, nr. 3, p. 4-6.

Debie & Verkuil, *Abdij Rolduc, Kerkrade, Cultuurhistorische quick scan + waardestelling*, 2017.

Doeve, P., *Tuingeschiedenis van de buitenplaats Doornburgh en de verdwenen buitens Elsenburgh, Somersbergen en Vechtleven te Maarssen*, in: *Jaarboekje van het oudheidkundig genootschap Nifterlake*, 2010, p. 49-68.

Dukers, B., H. van der Borgh, *Cultuurhistorische analyse Klooster Koningsbosch*, Buro 4, 2009.

Dullaart, J., Het nieuwe Doornburgh, herontwikelen met buitenplaats-DNA, in: *Het Buiten*, jg. 1 (mei 2019) nr. 1, p. 8-15.

Fransen, M.T.C., *Kansen voor de kloostertuin, Een integrale analyse-, waarderings-, en herbestemmingsmethode voor kloostercomplexen, getoetst aan de hand van twee case studies in Zuid-Limburg*, Masterscriptie RUG, 2016.

Geurts, T., *Een eigen wereld, van Vredeoord tot vredig oord, Landgoed Onze Lieve Vrouwe Abdij Oosterhout*, 2019.

Hendrickx, J., 200 jaar Franciscanessen (3 delen), in: *HEEM-EL, Kwartaalblad Heemkundekring Jan uten Houte Etten - Leur*, 2020.

Hoenselaars, J., *Tuinhistorisch onderzoek Kloostercomplex Mariadal, LANDplus Cultuurhistorisch Advies*, 2020.

Hylkema Consultants b.v., *Haalbaarheidsonderzoek Herbestemming Nebo klooster te Nijmegen*, 2012.

Hylkema Erfgoed advies en ontwerp, *Clarissenklooster Eindhoven, bouwhistorische verkenning*, 2019.

Jacobs, J., *In de schaduw van Franciscus, De Nederlandse Minderbroeders-Kapucijnen, Valkhof Pers*, 2016.

Loon, G. van, *Honderd jaar kerk en klooster Minderbroeders Kapucijnen - Breda*, 1989.

Loos, J.C. v.d., 'De H. Kruisweg', in: *De Katholiek*, jaargang 120 (1901), p. 27-38.

Meijsen, A., *De Kloostertuinen van St. Agatha*, scriptie Hogeschool Utrecht, 2009.

Meulenkamp, W., P. de Nijs, *Buiten de kerk; Processieparken, Lourdesgrotten en Calvariebergen in Nederland en België*, Uitgeverij Aspekt, 1998.

Nordmann, N., *Wo Sich Theologie Und Gartenkunst Durchdringen, Die Steyler Klostergarten Des Hl. Arnold Janssen*, 2009.

Oldenburger, C.S. en J., *Kloostertuinen het behouden waard*, in: *Cascade, Bulletin voor tuin-historie*, 15e jaargang (2006), nr. 2, p. 54-64.

Oldenburger-Ebbers, C.S., 'Kloostertuin' van het Centraal Museum in Utrecht: waardestelling en aanbevelingen, Oldenburgers Historische Tuinen, 2007.

Oldenburger, C.S., 'Kloostertuinen in Amsterdam voor de Alteratie', in: *Tuingeschiedenis in Nederland III, Verdwenen tuinen*, Stichting Tuinhistorisch Genootschap Cascade, 2019, p. 120-133.

Pey, I., Een oase om in te mediteren; de tuin van het Albertinumklooster te Nijmegen, in: *Cascade, bulletin voor tuinhistorie*, 4 (1995) 1/2, p. 7-19.

Pouderoyen Compagnons, *Gebiedsvisie Kloostercomplex Dongen*, 2013.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Een toekomst voor kloosters, Handreiking voor het herbestemmen van kloostercomplexen*, 2013.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Cultuurhistorische verkenning Klooster Mariadal te Roosendaal*, november 2010.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, provincie Noord-Brabant, gemeente Roosendaal, *Cultuurhistorische essenties Kloostercomplex Mariadal*, 2017.

Robbertz, Renout, *Kloosters, categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, 2005.

Roos, M., *Het Nederlands kloosterwezen (1795-1960), Een veelzijdige verstandhouding met de moderniteit*, Masterscriptie Universiteit Utrecht, 2015.

SB4, *Cultuurhistorische waardering Tuinen Heilig Hartklooster en Heilige Geestklooster te Steyl*, Wageningen, 2006.

SB4, *Cultuurhistorische waardering tuinen Missiehuis St. Michael en St. Gregorklooster te Steyl*, 2006.

SB4, *Herstelplan Albertinumklooster te Nijmegen*, 2006.

SB4, *Cultuurhistorische waardering Heilig Landstichting te Heilig Landstichting*, 2009.

SB4, *Tuinhistorisch onderzoek, Klooster Schorsmolen te Breda*, 2015.

Smits, J., *Vademecum van religieuzen en hun kloosters in Noord Brabant*, 2010.

Stichting In Arcadië, *De "Paterstuin" in Roosendaal, Historisch en onderzoek en waardestelling van de tuin van de Onze Lieve Vrouwe van Altijddurende Bijstand kerk*, 2013.

Stichting In Arcadië, *Klooster Onze Lieve Vrouw ter Eem, Historisch onderzoek en tuinhistorische waardestelling deelgebied Omliggende Bospark*, 2016.

Stichting In Arcadië, *Kasteel Gemert te Gemert, Tuinhistorische quickscan en voorlopige waardestelling*, 2018.

Theunissen, R.J., P.J. Timmer, *Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd dorpsgezicht Steyl gemeente Venlo en gemeente Maasbree (Limburg) ex artikel 35 Monumentenwet 1988*, RDMZ, 2004.

Van 't Hof, J., 'Ons kleine bisdom is toch al meer dan voldoende bezet door allerlei kloostertuinen.' Een schets van kloosters in Breda en Oosterhout van 1800 tot heden, in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 55, 2002, p. 47-80.

Van 't Hof, J., *Tuintje draaien: over historische kloostertuinen*, in: *Monumenten*, sep. 2002.

Veerman, J., m.m.v. J. Frijters, *Bouwhistorische opname Kapucijnenklooster Schorsmolenstraat 11-13 Breda*, Veerman Bouwhistorie, 2013.

Vestigia, *Cultuurhistorie en archeologie Golfbaan Rolduc en EURODEpark*, rapp.nr. V747, 2010.

Vrancken, M., *Religieuze herbestemming van kastelen en buitenplaatsen in Noord-Brabant: Heden en verleden; Een inventariserend onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van kasteelkloosters in de negentiende en twintigste eeuw en de actuele omgang met deze complexen*, Nederlandse Kastelen Stichting, 2009.

Websites

www.abdijvanegmond.nl
www.ahn.nl
www.anthoonbudel.org
www.bcrolduc.nl
www.berghapedia.nl
www.bhic.nl
www.boxmeer.nl

www.brabantserfgoed.nl
www.breda.nl
www.buitenplaatsennederland.nl
www.buitenplaatsdoornburgh.nl
www.cascade1987.nl
www.chemin-neuf.nl
www.clarissen.nl
www.cravastgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl
www.dbnl.org
www.deheilgedriehoek.com
www.delpher.nl
www.deurnewiki.nl
www.dominicanen.nl
www.dominicanessenvanneerbosch.nl
www.dragten.nl
www.dorpsarchief-schalkhaar.nl
www.emmaus-langeweg.nl
www.entoen.nu
www.erfgoedkloosterleven.nl
www.gemmakapel.nl
www.geschiedeniseindhoven.nl
www.heemkundekringgemert.nl
www.heemkundelangenboom.nl
www.hetkloosterhuis.nl
www.historieroermond.nl
www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl
www.kadaster.nl
www.kapelinhetzand.nl
www.karmel.nl
www.kasteelgemert.nl
www.kasteelklooster.nl
www.kasteleninnederland.nl
www.katholiek.org
www.kb.nl
www.kerkgebouwen-in-limburg.nl
www.kloosterhotelzin.nl
www.kruiswegpark.nl
www.mariaoord.nl
www.meertens.knaw.nl
www.missiemuseumsteyl.nl
www.nepomukboxmeer.nl
www.nieuwsion.nl
www.opendebijbel.nl
www.oudefotosvandongen.nl
www.pdok.nl
www.regionaalarchieftilburg.nl
www.reliwiki.nl
www.resnovamonumenten.nl
www.rolduc.org
www.rolduc.nl
www.ru.nl/kdc
www.ruimtelijkeplannen.nl

www.schijndelwiki.nl
www.sint-norbertusparochie.nl
www.steyl.org
www.stgallplan.org
www.svdneb.nl
www.toekomstreligieuserfgoed.nl
www.topotijdreis.nl
www.vanabbestichting.nl
www.vanderkrogt.net
www.vu.nl
www.wegkruisen-chriswillems.nl
www.wibeco.nl/albertinum-klooster
www.wierookwijwaterenworstenbrood.nl
www.hetwithof.nl
www.zusters-olvamersfoort.nl

Instanties (archieven)

AHN	- Actueel Hoogtebestand Nederland
BHIC	- Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch
ENK	- Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven te Sint Agatha (Cuijk)
HUA	- Het Utrechts Archief te Utrecht
Kadaster	- www.topotijdreis.nl , Kadaster Archiefviewer
KB	- Koninklijke bibliotheek (Het Geheugen; www.delpher.nl)
KDC	- Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen
NHA	- Noord-Hollands Archief te Haarlem
NIMH	- Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Ministerie van Defensie
PDOK	- Publieke Dienstverlening Op de Kaart (Kadaster en Rijksoverheid; www.pdok.nl)
RAN	- Regionaal Archief Nijmegen
RAT	- Regionaal Archief Tilburg
RCE	- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
RHCE	- Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
Rijksmuseum	- Rijksmuseum Amsterdam
SAB	- Stadsarchief Breda
SAA	- Stadsarchief Amsterdam
SMA	- Stedelijk Museum Alkmaar
WBA	- West-Brabants Archief te Bergen op Zoom
ZA	- Zeeuws Archief te Middelburg

Kloosterlingen geven al eeuwenlang vorm en functie aan de kloostertuin. Van de representatieve voortuin tot besloten siertuinen, nutstuinen en recreatievelden. Wat te doen als zij vertrekken?

Dit rapport illustreert de karakteristieke onderdelen van de kloostertuin als vertrekpunt voor locatiegebonden onderzoek, noodzakelijk voor een geslaagde herbestemming van een kloostercomplex.